

Rákóczi legendája és története.

(Felolvasta a szakosztály 1911 februárius 22-iki ülésén a szerző.)

I.

Tegnap volt kétszáz esztendeje, hogy II. *Rákóczi* Ferencz fejedelem Alsóvereczkéről átment a szomszédos Zavackára s Istennek ajánlván nemzetét s önmagát, sok szolgáló- és udvari nép kíséretében elhagyta a hazát. Este megállott még egyszer a vereczkei hágón; s a tót népdal szerint:

„A mikor Rákóczi szép Magyarországtól
Búcsúzott, búcsúzott, búcsúzott —
Erre az országra, erre az országra
Visszanézegetett, visszanézegetett“

Kedves cigánya, Barna Miska, a hagyomány szerint megsíratta: „Mégy, mégy, fölséges fejedelem . . . Itt hagyod a vagyont, keresed a nincsent!“ s elhúzta még egyszer a nótáját: „Jaj régi szép magyar nép, az ellenség téged miképp szaggat és tép!“ De a mely felől a csillag jár, a szél zúg, a felhő repül: Rákóczi arra vette útját. „Ha minden elmarad, Isten el nem marad.“ Reá bízta magát. „Országából elbujdosott a jó fejedelem“; elment drága, kedves, jó hazájából, eddig való hajlékából. Ma kétszázévestendeje, Lengyelországban már mint bujdosó virradt fel. És az itthon kesergő nemzet mostantól fogva csak a legenda ködfátyolán keresztül láthatta a legnemesebb magyarnak felséges alakját.

Rákóczi emlékirata francia nyelven már 1739-ben megjelent s 1751-ben politikai végrendeletét is kinyomatták, de a XVIII. század történetírása jóformán egyiket sem vette figyelembe.¹ I. Lipót történetét Wagner (1731.), I. Józsefét Rinck (1712.), Simeoni (1713.), Moser (1738.) Wagner (1745.), Herchenhalm (1786.) s mások császárpárti könyveiből ismerték. Cserei históriáját és Kolinovicsnak (1742) az 1701—1720. évi eseményekhez írt commentariusait csak kéziratban olvasták s az utóbbi sohasem is jelent meg nyomtatásban. A többi naplót, emlékiratot² a családi levelesládákban rejtgették. Kiadásukra sehogysem járt jó idő s

¹ V. ö. Baranyaitól a Rákóczi-kor bibliographiája (Századok, 1904—5.) és Ballagítól, Pallas Nagy Lexikon XIV. k. 384—6. l.

² Márki: Rákóczi Ferencz II. k. 462—467. l.

a hazai vagy az egyetemes történelem feldolgozói is többnyire hidegen vagy elitélő módon szóltak Rákócziról.

Az iskolákban nem volt szabad tanítani róla. *Molnár Gergely* 1752-ben kiadott nyelvtana végén egy chria példajaképpen ezt a tételt állította fel: „Rákóczi *György* sokat harczolt Magyarorszáért“; ezt a protasisban és az apodosisban így kívánta megszerkeszteni: „Miként az oroszán a vadászokkal harczol kölykeiért, úgy harczolt *Rákóczi* is Magyarorszáért“. Az óvatos helytartótanács azonnal jelentést tett a királynénak, elko-boztatta a tankönyvnek 3432 példányát és Debreczen városát három évre megfosztotta a cenzura jogától; mert hátha mégis Rákóczi *Ferenczre* gondolnak a tanulók!³

A nagyszombati egyetemen is beérték annyival, a mennyit *Turóczy* László adott Rákócziról *Ungariájában*, melyet 1729-ben és 1744-ben ő maga, 1768-ban pedig, majdnem háromakkorára bővítve, utódja, *Katona* István adott ki. Ebben pedig Rákóczit inkább féltéknek, mint óvatosnak mondják, a ki folytonosan vereségeket szenved; ellenben *Ocskayt*, *Bezerédjt* és *Károlyit*, mint megtérő bűnösöket, enyhébben itélik meg. A nemzeti történelmet az 1777. évi *Ratio Educationis* is azért taníttatta, hogy az ifjút a király iránt jobbagyi hűségre, a haza iránt szeretetre s a hazafiatlan bűnök megutálására serkentse. Nem zárkózott el a XVIII. század történetének tanításától sem, de a magyarok, az osztrák örökös tartományok és a német-római szentbirodalom történetét egybevették. Az 1806. évi *Ratio Educationis* már világosan meghagyta, hogy a forradalmi és a lázadó szellem megutálására a tanár a történelemből több bünt soroljon fel, mint erényt. Képzeltetni tehát, milyen színben akarta bemutatni Rákóczit! Annál sajátságosabb, hogy II. József idejében éppen a kormány politikájának támogatása céljából tették közzé (1784.) azt a feleletet, a melyet a jezsuiták kiűzetése ellen tiltakozó hat vármegyének, közhit szerint Rákóczi adott. De Rákóczi történetéből jobban tetszett az az eszme, a mi egyesítette, mint a mi szétválasztotta a nemzetet. Alföldi lakodalmakon a cigányok már *Mária Terézia* idejében húzták Rákóczi nótáját,⁴ s 1787-ben gróf *Gvadányi* József lovastábornok is hallgatta a pöstyéni fürdőben Rákóczi, *Bercsényi* nótáit,⁵ a mely arra kéri Istent, hogy ne hagyja a magyar nemzetet a sas körmei közt, ne engedje, hogy rút ellenség, a német, gyalázza, mocskolja, nevétől, dicsőségétől megfossa.

Két esztendő mulva, a fejedelem halála után 54 évvel, a „letapodtatott emberi nemzetnek csontjaiból épült trónusok“ megrendültek.

³ Fináczy: A magyarországi közoktatás története *Mária Terézia* alatt I. k. 78. l.

⁴ P. Szathmáry *Károly* cikke a *Vasárnapi Ujság* 1864. évf. 3. sz.

⁵ *Gvadányi*: Pöstyéni fürdés (Csöböröcsök, 1787.) 17. l.

Bacsányi, az első igazán forradalmi magyar költő, ujjongva hirdette, hogy „megújúl a világ s előbb, mint e század“, végső pontjára hág.⁶ Arra intette a nemzeteket, országokat, kik rút kelepczében, a rabság kínos kötelében nyögnek s vas igájukat még le nem rázták; és arra intette a fejedelmeket is, hű jobbágyaik felszentelt hóhérait, hogy jőjjenek, lássák, mi vár reájok; vigyázó szemöket Párisra vessék.⁷

A magyarok azonban nem Párisra, hanem a Bécsből visszaküldött magyar koronára vetették vigyázó szemöket. Azt dicsőítették és fogadkoztak, hogy elvitetni többé nem engedik:

„Ha Bellonával ütsz reánk,
Öl, hal mellette katonánk:
Inkább mind elveszünk!”⁸

És a szatmári béke óta először merték kiáltani, hogy *éljen a magyar szabadság!* Ez a korona volt „napunk virradása, egünk derülése, törvényünk ereje, hazánk újulása, szabadság épsége, nemzetünk élete“.⁹

A porta, a magyaroknak a németesítés ellen folytatott küzdelmében bízva, az 1788. évi háború kitörésekor azt tervezte, hogy fegyveres segítséget ad az önálló magyar királyság helyreállítására s nemzeti királyt állít Magyarországnak, nemzeti fejedelmet Erdélynek élére. Mivel a *Rákóczi-család kihalt*, azt remélte, hogy az erdélyiek a Bethlenek közül választanak maguknak fejedelmet. Mavrogeni oláh vajdát azzal bízta, hogy örökösen neki és családjának adja a vajdaságot, ha a magyar királyságot és az erdélyi fejedelemséget helyreállítani sikerül.¹⁰

A Rákóczi-kor hagyományai mutatkoztak abban is, hogy ezt a koronát báró *Hompesch* Károly, gróf *Fekete* János és néhányan pár hónappal azelőtt, porosz segítségben bizakodva akarták Károly Ágost szász-weimari herceg fejére tenni.¹¹ *Berzeviczy* Gergely, Rákóczi apródjának ivadéka, angol herceget óhajtott a trónra s talán minden eddigi függetlenségi nyilatkozatnál világosabban magyarázta meg, miért kell Magyarországnak elszakadnia az Ausztriai Háztól.¹² *Balogh* Péter szintén

⁶ A látó cz. költeményében.

⁷ A franciaországi változásokra.

⁸ Tóth Farkas verse 1790-ből; *Vasárnapi Ujság* 1890. évf. 158. l.

⁹ Réval verse; Horváth: Magyarország története VII. k. 692. l.

¹⁰ I. Abd-ul-Hamid szultán az oláh vajdához 1788 augusztus 9. Közli Karácson Imre a *Századok* 1910. évf. 95. l.

¹¹ Wertheimer: II. Fridrik Vilmos és Magyarország; Budapesti Szemle 1902. Ugyanő: Báró Hompesch és II. József. U.-o. 1906. Marczali: Magyarország II. József korában III. kötete. U.-ó: Az 1790–91. országgyűlés I. k. 241–3. l. Goethe és a magyar királykeresők, *Az Ujság* 1906 augusztus 30-iki tárczájában.

¹² Tartalma Marczalinál: Az 1790–91. országgyűlés I. k. 244–254. l.

eszesen írt röpiratban fejtegette,¹³ hogy az örökösödés fonala elszakadt s a szabad királyválasztás joga visszazállt a nemzetre. Ezt a felfogást a vármegyéknek nagy része magáévá tette s így néhány hétre az ónodi országgyűlés szelleme kerítette hatalmába a lelkeket. „Inkább meghalunk, de hazánk méltó fiai leszünk — fogadkozott Vas vármegye.¹⁴ — Dicső halállal megmutatjuk a világnak, hogy Magyarország rabigát nem tűr. Csak sírunk juthat idegen uralom alá.“ És báró *Orczy* József a Rákos mezején, „hol a régi igaz és tökéletes magyarok munkálkodták szabadságaink s törvényeink reánk háramlott boldogságát,“ arra intette a koronaőrző hevesi nemeseiket, tartsák fenn a magyarok dicsőségét, hogy „dicső eleinknek nyugvó hamvai bosszúállást ne kiáltssanak érdemtelten ivadékaikra.¹⁵

A koronaőrző nemesek gyülekezésekor (1790 márczius 16.) Nagyváradon töröksípokon, tárogatókon felharsant a „Hej, Rákóczi, Bercsényi“ s az a másik kurucznota: „Őszi harmat után . . .“ Az érmelléki, váradi, szalontai járásokból a nemesek lóháton, fegyveresen, tárogatók, sípok, trombiták harsogása közt gyülekeztek s őket a váradiak lóháton, királyszín tafotáival borított süvegekben, kócsagtollason követték. *Nemes* pedig, a háromszéki fő királybíró, a székgyűlés idején egy multságban *Rákóczi tánczát* délczegen járta el.¹⁶

A konföderáció megújításának egy neme, mikor a vármegyék sorban leteszik a polgári esküt.¹⁷ az ország gyökeres és sarkalatos törvényei, szabadságai, egyúttal azonban a megkoronázandó király iránt is, a kit azonban a szabadság megtartására hathatósan kell kötelezni. Még a higgadtabbak is szükségesnek tartották, hogy a nemzet és a király újra szerződjenek, mert a *pragmatica sanctio* alapja megrendült. S Bihar, Szabolcs, Ung, Szepes és más vármegyék az új szövetség kezésének, mint sziléziai herceget, a porosz királyt jelölték meg, a mi visszatérést jelentett Rákóczi politikájához; de azzal az eltéréssel, hogy a rendek ezt most, az 1606-iki bécsi békében megnevezett kezesekre hivatkozva, követelték.¹⁸ Ugyanakkor¹⁹ Pest vármegye a követutastítás 53. §-ában a természetes jog követelésének mondja, hogy a hűtlenség ürügye alatt az országból száműzött *Rákóczi*, *Bercsényi*, Tattenbach, Nádasdy, Frangepani és más családoknak ivadéakai saját személyökre nézve pol-

¹³ Tartalma u.-o. I. k. 89—100. l.

¹⁴ U.-o. I. k. 26. l.

¹⁵ Márki: A koronaőrző nemesek naplója; *Századok* 1881. évf. 338. l.

¹⁶ Keresztési krónikája. Thaly: Adalékok II. k. 312—3. l. Rákóczi-album 129. l.

¹⁷ Közli Marczali id. m. I. k. 163—4. l.

¹⁸ U. o. I. k. 263—4. l. II. k. 139—140. l.

¹⁹ 1790 május 27. U. o. I. k. 194—199. l.

gárjogot kapjanak és nemesi jogaikat visszanyerjék. A hűtlenek és felségsértők ellen a Hármaskönyv (I. 13., 14.) értelmében járjanak el, de a bűnösök csak atyai részöket veszítsék el, ne az ősit. Maga a királyi ügyek igazgatója is elösmerte,²⁰ hogy Rákóczi nem tört a király életére, de azért nyilvánították felségsértőnek, mert az országot felzavarta, magát akarta királylyá választatni (!) s a koronát az Ausztriai Háztól elvette.

A hitlevél, vagy inkább az alkotmány tervezeteiben Rákóczi szeleme a Mirabeauével találkozott, de a Rákóczié volt az erősebb; hiszen, bizonyos módosítással, még az Aranybulla záradékát is visszakövetelték. Minden eddiginél jobban hangoztatták, hogy Magyarország szabad és független birodalom s az örökösödést nyílt kérdésnek tekintették. A fonalat az egyik rész megszakítva látta, a másik pedig nem az 1723-iki, hanem az 1687. évi alapra helyezkedett. Mindezt ugyanakkor, mikor a porosz király még komolyan foglalkozott a kezesség elvállalásával, gróf *Tige* pedig, a haditanács elnöke, valószínűnek tartotta, hogy az 54,000 főnyi magyar katonaság nagyobb része elszakad a királytól s a rendekhez csatlakozik. Mit tehetett volna Rákóczi, ha 1703-ban ilyen viszonyokat talál! Akkor azonban az emberek erősebbek voltak, mint mostan a viszonyok. A trónörökös Reichenbachban hamarosan kiegyezett a poroszokkal, katonaságot hozott be, a nemességgel szembeállította a parasztokat, polgárokat, szerbeket. S a nemzet, mint III. Károly és Mária Terézia idejében, újból megfélemedezett a régibb sérelmekről,²¹ a hitlevélben s a koronázás előtti czikkelyekben nagyon mérsékelte követeléseit s megkoronázta II. Lipótot.

Rákóczi nevét megint emlegetni kezdték, mikor 1794-ben *Kultsár* István kiadta *Mikes Kelemen Törökországi Leveleit*, „melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan előadatnak.“ Hatásra számíthattak, mert *Pálffy* kancellár már megint forradalommal ijesztgette az új királyt, I. Ferenczet, ha összehívna az országgyűlést.²² De oly forradalom, a melyet *Martinovics*, *Hajnóczy*, *Laczkovics* vezet, nagyon távol állt volna Rákóczi szellemétől. *Laczkovics* kicsúfolta azt a magyar nemest, a ki az *Officium Rákóczianumot* pergetve, a vértszomjazó ördögtől született búbájosságot, magába is, másokba is begyökerezteté. Szánakodott azokon, kik pipázva, szomorúan olvasták *Verbőczyt*, vagy tárogatósípon, zöld vesszőn fűjják, dalolják *Bercsényi*, *Rákóczi*, *Bezerédj* nótáit, csikósoknak, gulyásoknak való fekete ingben, gatyában járnak, üstökbe csavart, vagy leomló hajukat pedig kucsmával borítják le, hogy eszte-

²⁰ U. o. II. k. 214. l.

²¹ Marczali id. m. II. k. 313. l.

²² *Fraknói: Martinovics; Századok* 1877. évf. 333. l.

lenségök a gyapjas boríték alól ki ne gőzölögjön, az arisztokratai gőg jobban megsüljön.²³ A kuruczokat egyszerűen pártosoknak nevezte, de mégis helytelennek találta, hogy az örök dicséreire méltó I. Lipót keményen bánt velök, mert „a kegyetlenség fegyvere nem fog rajtok.”²⁴ Ellenben *Martinovics* rokonszenvesen szólt Rákócziról és Bercsényiről, kik, miként mások is, „a haza iránt való hűségöknek áldozatai lettek.”²⁵

1795-ben, mikor Rákóczi első teljes életrajza megjelent,²⁶ hetedmagával maga is az áldozatok sorába lépett, de nem az 1707. évi ónodi, hanem az 1789. évi párisi eszmék miatt, Bacsányi ajakán mindamellett fölzendül az újabb bújdosók dala:

„Mutasd, gonosz szerencse, már hatalmad ostorát,
Öntsd ártatlan fejökre bár csapásid záporát,
Ne szánjad érző szívöket, légy bármi, mostoha:
Ez egyetértő lelkeket le nem nyomod soha!”

Napoléon 1797 márczius 10-én már különben is figyelmezteti az olaszországi francia sereget, hogy meg kell vinnie a szabadságot a vitéz magyar nemzetnek, 1809. május 19-én pedig felszólítja a magyarokat, hogy gyülekezzenek a Rákos mezejére, tartsanak igazi nemzeti gyűlést, szakadjanak el az Ausztriai Háztól, válasszanak királyt maguknak; legyenek szabadok és valóban függetlenek. Mi történik száz esztendővel azelőtt, ha ezt a kiáltványt a meghódolt Bécsből XIV. Lajos intézi a kuruczokhoz! A bécsiek utóbb „vén Rákóczinak” nevezgették a dinasztia tagját, József nádort, a ki most magyar király lehetett volna; de beérte vele, hogy nádor és az alkotmány hűségese öre maradjon. Bécsben nem hitték el sem neki, sem a csöndesen szemlélődő külföldi megfigyelőknek, hogy magyar fölkelésről nem kell tartani: a mostan élők közt nincsenek többé Thökölyek és Rákócziak.²⁷

Azonban az új, XIX. század érezni kezdte kötelességét Rákóczi történelmi igazságaival szemben. *Katona* István a *Historia Critica* XXXVI—XXXVIII. kötetében (1805—6.) már oklevelek s Rákóczi, Mikes, Cserei, Kolinovics emlékiratainak lelkiösmeretes felhasználása alapján általában véve tisztelettel írt Rákócziról, kinek egyes okiratait egész terjedelmökben közölte. *Fessler* Ignác a magyarok története (Die

²³ U. o. 1878. évf. 135. l.

²⁴ Laczkovics: A magyar történeteknek rövid rajzolatya 147—8. l.

²⁵ *Litterae ad imperatorem et regem 1792.*

²⁶ *Merkwürdige Geschichte des Fürsten Franz Rakoczi und der durch die ungarischen Missvergnügten erregten Unruhen und Kriege.* (Berlin és Potsdam, 1795.) 12-rétű mű 236. lap.

²⁷ *Wertheimer: Ausztria és Magyarország I. k. 148., 188—9. l.* (Adrien Lezay jelentése 1802 október 18.)

Geschichte der Ungern, 1825.) kilencedik kötetében szintén rokon-szenvezett a mérsékelt és nemes fejedelemmel, azonban az ónodi gyűlés elbeszélése után feltűnően rövidre fogta előadását. *Pray* György az *Epistolae procerum regni Hungariae* harmadik kötetében ugyanakkor (1806.) 1708—1711-től szintén számos oklevelet nyomtatott ki Károlyi Sándor „*Revelatio arcanorum Rákóczi*“-jával együtt. *Rumy* a *Monumentákban* (1817.) kiadta a szécsényi végzések darabjait. *Miller* Jakab Ferdinánd (1807.) közzétette Széchenyi György esztergomi és Széchenyi Pál kalocsai érsek levelezését két kötetben, *Kovachich* Márton György pedig (1805.) Sopron 1705—6. évi ostroma leírásával megkezdte az egykorú naplók kiadását. Olyan vállalkozások, a miknek jó félszázadon át nem volt figyelembe vehető folytatásuk; pedig a százados ferdítésekkel szemben Rákóczi szabadságharczat meg lehetett érteni abban a szempillantásban, a melyekben a kutató az oknyomozó történetírás szempontját fogadta el.

A nemzeti hagyományokhoz való természetes ragaszkodás következtében Rákóczinak így is „nőttön-nőtt tiszta fénye, amint időben, térben távozott“; s mindjobban közeledett az a kor, a melyekben éltető eszmévé kellett finomodnia.

A Rákóczi-nóta *Barna* Mihály és *Czinka* Panna bűbajos hegedűjén, mint hallgató nóta, jutott át szent örökségképpen a XVIII. századról a XIX-re. Ennek az elején *Bihari* János, a halhatatlan cigányprimás (1769—1827.) keltette föl vele a száz esztendő óta szunnyadozó vágyódásokat. A hallgató nóta nyomán 1809-ben a pestvármegyei nemes fölkelők részére megírta a *Rákóczi-indulót*, a melyet azután *Scholl* Miklós, a 32. számú Esterházy- (most Mária Terézia-) ezred karmestere hangszerelt s később Bécsben, mint az Esterházy-ezred kedvelt indulóját, saját neve alatt adta ki. Ezt először *Decret* Ferencz írta át zongorára. *Liszt* Ferencz azonban 1839—1840. évi pozsonyi és pesti hangversenyei alkalmával *Bihari* eredeti Rákóczi-indulójával ragadta el a közönséget; Erkel pedig azt 1840-ben *Bihari* neve alatt adta át az örökkévalóságnak. *Liszt* az indulót később maga is átfírta, változatokat szerzett reá és győztesen járta be vele a világot; azt azonban abban az alakjában ismerjük, a hogy azt *Berlioz* Hector (1803—1869.) „a francia Beethoven“ 1845-ben hangszerelte, hogy meghálálja azt a határtalan lelkesedést, a melylyel őt a pesti közönség fogadta. Az indulót beleszötte „Faust elkárhozása“ (*La damnation de Faust*) című drámai legendájába is, a melyet Párisban 1846-ban adott ki.²⁸

Annyi bizonyos, hogy „a Rákóczi-induló a magyar zene legna-

²⁸ *Suppé* Ferencz (1820—1895.) szintén beleszötte alaphangját a „Könnyű lovasság“-ba (*Leichte Cavallerie*).

gyobb büszkesége. Hozzá a világnak csak egyetlen indulója hasonlítható: a Marseillaise.²⁹ Könnyebben és hamarabb találta meg útját a szívekhez, mint az irodalom, mely a cenzura korlátai közt mozgott.

Péczelen, abban a kastélyban, a melyet Rákóczi egykori kancellárja, Ráday Pál épített, 1817-ben *Kölcsey* Ferencz valóban mélyen elborúlva sóhajtott föl:³⁰

„Fejedelmünk hajh, vezériünk hajh! Magyartok gyászban ül . . .
Még leng a szellem töletek s már lelke sem hevül.
 Oltárunk ál s nem füstölög Rákos szent mezején;
 A szably függ s nem hord vitézt hátán a büszke mén.
 . . . És *bújdósóknak sírja*, te, Pontus határain,
 Nem leng egy sohajtás feléd hű ének szárnyain.“

A géniusz titkon borong a néma hant felett, hol lángoló szív és honszeretet áldozta fel életét. Azonban érik hű, nemes bosszúja, mely forr, olvad és tiszta lesz. Eléri célját; villámként csap, villámként sújt tűzre, lángra kél s honfiú, honleány nem fél, nem remeg. Halni, győzni megy a vér szent mezejére; homlokát veszedelmek körítik, de kebelében erő forr. A győzelem, mint ár, rohan kelettől nyugatig; a lándzsa zúg, a lobogót szellők lengetik.

„S ledőlt országok hamvain egy szép hon támad fel,
 Mely lelket tölt, mely szívet ráz neve zengésivel.“

A költő még nem vette ajakára Rákóczi és Bercsényi nevét, de bizott eszméik győzelmében. Már észrevette,³¹ hogy „legrégebbi dalaink, melyekben még nemzeti történet említetik, a kuruczvilágból maradtak reánk. Ezekből a Thököly, Rákóczi, Bercsényi, Boné nevek hangzanak felénk. Bennök a poétai lelkesedésnek nyilvánosságos nyomai látszanak, a mit az újabb pörtörténeti pórdalban hiában fogsz keresni.“

Vele egyidőben, Mikes leveleinek olvasása közben, *Vörösmarty* is³² a fejedelemre gondol, ki annyit hányódott s tengerré lett sok baja, vészszé a balsors, mely üldözte. Semmi sem olyan csöndes, mint rideg éjben az ő sírja. A hajnal aludni hagyja, a delelő nap alva találja s ragyogása nem ébreszti föl nyugalmaiból. Hamvain kő sincs,³³ a mivel a viharok időnkint megharczolhatnának. Pusztán, jeltelenül áll kis sírhalma. Az egyetlenegy Mikes siratja, a kiért az egész országnak kellene sírnia. Nem ismeri az ellenség, a melynek földje fedi és

„Árva hazád *tiltott nevedet* nem zengheti többé.“

²⁹ Seprődi: A Rákóczi-nóta és változatai; *Erdélyi Hírlap* 1906. évf. 5. sz.

³⁰ Kölcsey Ferencz minden munkái (Pest, 1840.) I. k. 59–60. l.

³¹ A nemzeti hagyományokról írt remek tanulmányában, u. o. III. k. 30. l.

³² „Mikes búja“ című költeményében.

³³ Így tudták ezt akkor a hazában.

Ne sértse, hogy fejedelmi porának nincs emlékköve; élő emléke maga Mikes, aki elmondja a talán idevetődő magyarnak: „Itt nyugszik fejedelme hazádnak; számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság...”

„Szabadság! — figyelmeztette szózatában a nemzetet — itten hordozák véres zászlódat s elhulltanak legjobbjaink a hosszú harcz alatt.“ De „az nem lehet, hogy annyi szív hiában onta vért, — az nem lehet, hogy ész, erő és oly szent akarat hiába sorvadozzanak egy átoksúly alatt.“ Jobb kornak, vagy a nagyszerű halálnak kell jönnie!

Ez az az érzés, az a sejtelem, az a vágy, a mely föltámad az ifjakban azonnal, a mint Rákóczi nevére gondolnak. Az országgyűlési ifjaknak 1834-ben alakult egyesülete már arra buzdítja az erdélyi országgyűlési ifjakat, hogy Bocskay, Bethlen Gábor II. Rákóczi Ferenc példájára terjesszék a szabadság elveit.³⁴ *Petőfi*, a demokrácia költője, Rákóczit³⁵ hazánk szentjének, a szabadság vezérének, sötét éjben fényes csillagunknak nevezi, kinek emlékére lángolunk és sírva fakadunk. Ügye nemsokára diadalt ül s ők hazáhozatnák hamvait; de azt sem tudják, hova temették, hol a sírja. Magát, sőt nevét is számúzték a hazából és sírja bedőlt a századok terhétől. Csak a lelke nem veszett el, mert ilyen lélek el sem veszhet. Hősi szellemével szálljon is le közéjük, ha majd kezdődik az ütközet. Vegye szellemkézébe a zászlót, vigye előtünk, mint hajdan vitte s másvilági hangon lelkesítse, erősítse seregök szívét.

Hiador Rákóczi égből kitört lelkét látja Kossuthban;³⁶ *Szász* Károly³⁷ elábrándozik a Rákóczi-nóta hallatára:

„Rákóczi nevére vitéz ki ne lenne,
Halálba utána bátran ki ne menne?
... Nézd, sír a magyar nép Rákóczi nevére,
A szíve föllángol, felforrik a vére! ...
Oh Rákóczi, sírből kiszállt lélek,
Harczosaink rád ne ismernének?
A szabadság szentje vagy közöttünk!“

Gyulai Pál elmerengett a munkácsi téren,³⁸ hol lehullott nemzetének csillaga, Rákóczi. Pedig ő volt hazánk szemefénye, testünkben a

³⁴ Horváth: Huszonöt év II. k. 41. l.

³⁵ Rákóczi című költeményében.

³⁶ Kossuthról írt költeményben.

³⁷ Ábránd a Rákóczi-induló felett cz. költeményét, egyévi gondolkodás után, Debreczenben 1849 május 16-án írta meg s Reményi Ede hangversenyén maga akarta elszavalni. (Szász Károly naplója a *Budapesti Hirtlap* 1911. évf. 3. sz. 19. l.)

³⁸ Rákóczi című költeményében.

lélek, a magyarok istenének egyszülött fia, ki megváltásunkra Krisztusként eljött, de itt megfeszítették. Mintha látná, sötét szilaj ménén ifjú hadistenként mint rohan végig, a szabadság és haza nevében a félország mint gyül zászlai alá, mint reszketteti meg Bécset. Völgyön, bérczen át hallja nótájának sírva dörgő hangját, de látja széttépett, elárult zászlaját, pontuszi elfeledett, árva sirját, a melyben nem nyugodhatott:

„Oh, bizony, itt voltál: hiszen vádló képed
Gyujtá márcziusban lángra ezt a népet!”

Arany János előtt is megjelenik Rákóczi Ferenc:⁸⁹ a szabadság lelke, a hős, a ki Sztambulból jön, hogy életre keltse a rodostói holtakat: „Föl, az ős Budára, honnan százados átok tiltotta el őket: van ott még szív a kebelben, vér az erekben!” — S a mint fölkelnek és közelegnek: *egy* álom magasztal föl minden földi lelket; őket látja, őket hallja minden ember. Tulvilági álom az: holnap a gyöngye halandónak már nem szabad reáemlékeznie.

„Föltámad az élet és él a halál:
Pajzsán a szabadság szent címere áll.
Eljő a reménység és eljön a hír,
Eljő a dicsőség, rámosolyg a sír.”

Elátkoznák a nemzetet, ha elfelejtené a küzdelmeket, a melyek fentartották; ha elfeledné, ez a kis csoport mily soká daczolt az erőszak ellen s legyőzve sem kellett neki a béke: önként ment száműzésbe. A nemzet azonban már eszmél. Az ősök lelke leng közte, az buzdítja és új életre leheli a csatában elesőket.

„És e nemzet, e derék faj,
Dicsőségünk gondos őre,
Múltja kincs-aknál felett
Élni fog örök időkre!”

És az újabb küzdelem előtt álló nemzetnek szól, a mit *Arany* Jánosnál az ura látogatására jött búbanatos Rákócziné mond:

„Jobban ismered te Bécset nálamnál,
Hítszegővel alkuba mért állanál?
Szava játék, híte szellő, kárhozat:
Vezérelje a nagy Isten karodat!”

Költemény sem lelkesíthette jobban a márcziusi ifjúságot, mint az a rőpirat, a melyet a felszabadított sajtón *Császár* Ferenc „Rákóczi diskurzusai, avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet

⁸⁹ A rodostói temető című költeményben.

örökösítését tárgyazó gondolatai“ czímen adott ki. A füzetet ugyan — mint most már ösmeretes — nem a fejedelem, hanem Forgách Simon írta, de a nemzeti kormány és nemzeti hadsereg fölállításáról Ausztria és a dinasztia gyűlöletével írt művecskét most (1848.), majdnem másfélszázad mulva is, mint politikai röpiratot fogadták. Fölvillanyozta a csüggedőket „Második Rákóczi Ferencz szózata“ is, melyet *Makáry* György 1849 márczius 3-án Debreczenből bocsátott ki, hogy „ne legyen véka alá rejtett világ a sajtó szabadlétében igenis közzétételre méltó szózat (az 1707. évi marosvásárhelyi országgyűlés elé terjesztett pro-pozíció), mely . . . a fejünkre nőtt dinasztíát úgy tükrözi elő, mint mely-nek nemzetünkre ható fondor természete magyar királyságra-jutásával egykorú.“ Hiszen „Rákóczi úgy beszél, valamintha napjainkra szólott volna . . . Szózata minden igaz magyart lelkesíthet.“

A lelkes ifjú *Vasvári* Pál Rákócziról nevezte el szabadcsapatát s Marisellnél 1849 július 6-án megmutatta, hogyan kell a vértanúk nyomába lépni. A Rákóczi-induló *a honvédek harczai riadója lett*⁴⁰ s rohamra rendesen annak vérforraló hangjai mellett indultak. A színházakban is annak és *Szigligeti* új drámájának, II. Rákóczi Ferencz fogságának tapsoltak, melyet a pesti nemzeti színházban 1848 november 6-án, Kolozsvárt éppen a világosi fegyverletétel napján, 1849 augusztus 13-án adtak először. „Nem a király a mi ellenünk — tör ki ebben a darabban Rákóczi. — A *kormány* a mi ellenünk. Igen, mert *törvénytelen*, mert nekünk *idegen*; mi független ország vagyunk.“ Igen, addig nincs béke köztünk, míg kormányunk nem lesz Budán . . . Csak annyit kívánunk, a mennyihez jogunk van.“ „Óh, bár lázadnának! — sóhajtott Buccellini gróf udvari kancellár. — Legalább lenne okunk megfosztani, a mit ők alkotmánynak neveznek. Ez ellene van a birodalmi egységnek. S miért legyen nekik alkotmányuk, ha a többinek nincs?“ Kimondta, a mit Bercsényi már régen gyanított: „Az t akarják, hogy fegyverhez nyuljunk, hogy legyen ürtügy az alkotmányt eltörteni.“ Akkor már, mikor újra polgárháború dúlt a hazában, milyen érzést kelthettek Rákóczinak a lengyel követhoz intézett szavai: „A belharcz rémítő arcát látja ön itt; s fáj, ha elnézek a vérmezőn, az égő falvakon, az elpusztult határokon; és velök sírok, ha hallom az árvák és özvegyek siralmait. De az önvádtól megment a jogérzet. Azok fejére szálland átok, kik e kétségbeesett hazát fegyvert fogni kényszeríték, hacsak gyáván pusztulni nem akart a föld színéről, honnan ellenei ki akarják irtani.“

⁴⁰ Még 1848 június elsején, mikor a katonaságot a budai vérmezőn az alkotmányra föleskették, Mészáros hadügyminisztert és a táborno ki kart a Gotterhaltéval fogadták, de a zenekar az eskü letétele után a Rákóczi-indulót fujta; *Pesti Hírlap* 1848. évf. 72—73. sz. Sőt decemberben Schlick császári csapata is annak hangjai mellett vonult be Kassára; *Márczius Tizenötödike* 1848. évf. 235. sz.

„A szabadság egyik vértanújának emlékét tünnepeltük Thalia templomában“ — szólta a szabadság másik vértanújának, Kossuth Lajosnak Hírlapja, mindjárt az első előadás után.⁴¹ „Nem fogjuk — folytatta — nem is körünkbe tartozik bonczkés alá venni a mű drámai alkotását; mert, úgy látszik, maga a szerző is nemannyira azon törődött, hogy a legszigorúbb kívánatoknak is megfelelő drámát írjon, mint inkább csak *hű korrajzot* akart adni és *emlékeztetni* bennünket. És mi köszönetet mondunk Szigligetinek, hogy *éppen most* jó e színdarabjával s napi fáradalmaink után mulatságra szánt pár órácskákat is arra használja, hogy *felzaklassa ereinkben a vért* s emlékezni tanítván bennünket, előkészíteni akar *a jövőhöz*.“ Szigligeti darabja nem is a drámaírásnak, hanem a hazaszeretetnek törvényei szerint készült s jelentősége inkább politikai, mint irodalmi. Az abszolutizmus ideje alatt még gondolni sem mertek előadására, de újra elővették 1860. végén, mikor a magyar szabadság mellett való tüntetés volt minden előadása. A kik az önkényes uralom szomorú idejében születtek, saját bánatuk rezgését érezték a Rákóczit személyesítő színész sőhajában: „Óh, Isten! Hiszen nekünk nincs hazánk!... Csak a szabadnak van hazája!“ S úgy érezték, Szigligetire is illettek azok a szép szavak, a miket Rákóczi ajkaira adott: „Nem reszketett azon halál félelme, mert tiszta lelkét a balsors le nem hangolhatja. Az eszme a lélek lobogása, eszméd a szabadság szövéténeke volt.“ A magyar színészeknek minduntalan föl kell venniök ezt a szövétneket, hogy bevilágítsanak vele az ifjak szívébe; a hazaszeretet tüzét kell vele éleszteniök s megtanítaniök az ifjakat Rákóczi szavaira, hogy „Vesta-láng a hazaszeretet, a melynek nem szabad kialudnia velünk!“

II.

Hazánk legszomorúbb éveiben, 1855—1858 közt történt, hogy egy osztrák tudós, *Fiedler* József, a *Fontes Rerum Austriacarum*-ban két kötet *oklevelet* adott ki Rákóczi külföldi összeköttetéseiről.⁴² Az első kövényesdi Vetésy Lászlónak, a második Klement Mihálynak levelezéseit tartalmazta. *Rákóczi történelmi megismerése velök kezdődik igazán*; olyannak mutatták a fejedelmet, a milyennek egy ott közölt 1705. évi francia jellemzés mondta. Nem annyira magas születésénél, mint nagy képességénél fogva véghetetlenül nagyobbak a nemzet valamennyi

⁴¹ 1848 november 6-iki 111. sz. A kritikát kétségkívül Bajza írta. A darab történeti tévedéseit is kiemeltem egy ifjúsági előadás alkalmával. (Csengeri: Bevezető fejtegetések a kolozsvári Nemzeti Színház ifjúsági előadásaihoz I. k. 84—90. l.)

⁴² Aktenstücke zur Geschichte Franz Rakoczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Két kötet. (Wien, 1855—8.) 8. r. XXVI, 418 és XL, 673 lap. Ösmertette Láczy a *Századok* 1869. évf. 106—118. l.

főúranál. Ő volt az első magyar dalia: igen magas, szép alak; tartása fenséges, arcvonásai szépek. Legfőbb lelki tulajdonsága a szelidség, a tanulás szeretete, jóakarát, szorgalom. Sok dolgot tud és pedig jól tud. Hat nyelven beszél és ír. Erényes, munkás, leereszkedő, nagylelkű, jótevő fejedelem. Vallását nagyon pontosan gyakorolja. Bátorsága felülmulhatatlan. A fiatal korával járó szenvedélyeket nem ösmeri.

És ezt igazolja minden adat, mely Fiedler levéltári kutatásai óta előkerült.⁴³ *Szalay* László volt az első, ki Fiedler, a maga s mások levéltári adatait Magyarország Történetének 1859-ben megjelent hatodik kötetében feldolgozni kezdte; remekműve azonban az 1707. évvel megszakadt.⁴⁴ Magyar nyelven úgy is ő adta a szabadságharcz legdicőségesebb éveinek első, tudományos leírását. Nyomban követte azt (1860—6.) *Hatvani* (Horváth) Mihály magyar történelme, mely Rákóczi-val szintén bőven foglalkozott.⁴⁵ *Horn* Ede németül már előbb megírta s most újból kiadta Rákóczi életrajzát.⁴⁶

1859-ben az olasz csataterén, a magyar vitézek buzdítására, megint felhangzott a Rákóczi-induló; s ugyanakkor egy fiatal, alig huszesztendős költő, itthon is rászólt a cigányra:

Húzd rá, cigány, keservesen:	Húzd rá azt a régi nótát:
Minden hangod egy könny legyen!	A Rákóczi indulóját!...

S hányszor érezték vérök pezsgését, mikor egy-egy daltársulat, vagy baráti kör az ő szövegére énekelte *Bercsényi indulóját*:

„Ágyú torka dörg ropogva:	Kinek Árpád volt az őse,
Meg ne fuss előle!	Nem fogja azt a mennykő se...“

Ez az ifjú, *Thaly* Kálmán, mostantól fogva teljes félszázadon át (1859—1909.) nem akart egyéb lenni, mint Rákóczi iródeákja; de valószínű fogalom lett, a mely nemcsak Rákóczi történetírásának, nemcsak Rákóczi tiszteletének, hanem sok tekintetben a nemzeti törekvéseknek is középpontja. Lelke összeforrt Rákóczi, Bercsényi lelkével, a szabadságharcz egész történetével. Azt a történetet, a melyet felkutatott és

⁴³ Maga Fiedler 1871-ben még egy kötet *Aktenstückét* adott ki az *Archiv* XLIV. kötetében, a 399—511. lapon. Mindezekért a M. T. Akadémia őt 1872 május 24-én kiiltaggá választotta. Meghalt 1908 május 30-án.

⁴⁴ A 480. lappal. A kiadó (Lauffer és Stolp) *Thaly* Kálmánnal, majd másokkal (e sorok írójával is) akarta befejeztetni, de a kegyelet azt követelte, hogy a nagy mű *torso* maradjon.

⁴⁵ Az V. kötetben. Ennek 2. kiadása (1872.) a VI. kötetben a 298—658. lapra terjed.

⁴⁶ Franz Rákóczy II. Ein historisches Characterbild. Leipzig, 1854. és u. o. 1861. Fia, Horn Emil, részben ezt használta alapul François Rákóczi II, címmel Párisban 1906-ban kiadott jeles életrajzában; 8-r. 438 lap.

megírt, annyira átültette saját lelkébe, hogy azt úgyszólván átélte, annak érzelmi világából vett irányítást, abból táplálkozott.⁴⁷ S még fontosabb, hogy azt a lelkesedést, szeretetet, a mely őt magával ragadta, bevitte a nemzet szívébe is és olyan közszellemet teremtett, a mely összeforrt Rákóczi nevével és törekvéseivel. Életének legszebb jutalma — egy szónok szerint⁴⁸ — valóban az lett, hogy a kép, melyet fiatal fantáziája alkotott a fejedelemről, a történeti igazság világánál semmit sem veszített nemességéből és tisztaságából. Ez természetes, mert mindvégig hű maradt Rákóczi levelének ahhoz, a legelső munkája⁴⁹ élén közölt szavaihoz, hogy „ezen nemes hazának hírét, nevét, szabadságát az egész keresztény világ előtt tündököltetni ügyekszik.“ Már pályája kezdetén, a Rákóczi-tár megindításakor (1866.) azt a vallomást tette, hogy a ki egyszer mélyebben tekintett a vezérlő-fejedelem kimagasló alakjára, meggyerő egyéniségére, határozott, nemes jellemére, lángoló hazaszeretetére s mégis oly szomorú sorsára, aligha bír többé megválni tőle. Akkor már több kötete jelent meg. Szalay elhunytával ő rendezte sajtó alá Károlyi Sándor önéletrását (1865.), újra átdolgozva adta ki a fejedelem emlékiratainak magyar fordítását (1866. és 1872.), melyeknek első kiadása a nemzeti felbuzdulás idejében (1861.) oly hirtelen elfogyott. A feldolgozások sorát Bottyán János életrajzával (1865.) kezdte meg. Munkássága az alkotmány helyreállítása (1867.) után igen nagy arányokat öltött. A dunántúli levéltárak Rákóczi-adatainak ismertetése (1867.), a szerkesztésében 1867-ben megindult *Századok* tömérdek cikke, a nagyszombati csata leírása (1869.), adalékai a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez (1872.), az Archivum Rákóczianum tíz kötete (1873—1889.), a dunántúli hadjárat története (1880.), Ocskay László élete (1880. és 1905.), Rákóczi Ferencz ifjúsága (1881.), a korra vonatkozó irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányai (1885.), a Bercsényi-családnak — fájdalom — csonkán maradt története (1885—92.) Jávorka Ádám ezredes élete (1888.), Rodostó és a bujdosók sírjai (1889.), a törökországi Rákóczi-emlékek (1893.), gróf Esterházy Antal tábori könyve (1900.), Saussure törökországi levelei (1909.) s folyóiratokban, hírlapokban, beszédekben, felolvasásokban az adatoknak beláthatatlan sora: mindörökké bizonyítja azt a rendkívüli munkásságot, a melyet Rákóczi korának kutatásában kifejtett. Magának a fejedelemnek történetét sohasem írhatta meg;⁵⁰ de a kik ő utána vállalkoznak erre a nagy és

⁴⁷ Gróf Apponyi Albert búcsúbeszéde Thaly temetésekor 1909. szeptember 30.

⁴⁸ Berzeviczy Albert u. o. *Akadémiai Értesítő* 1909. évf. 565. l.

⁴⁹ Történelmi Kalászkok; Pest, 1862.

⁵⁰ Hogy miért nem, arról Eötvös Károly ridegen nyilatkozott a *Pesti Hírlap* 1909. 236—296. számaiban Thalyról megemlékezéseiben. Ezzel szemben ld. a M. Történelmi Társulatban tartott emlékbeszédemet, *Századok* 1911. évf. VII. füzet.

szent feladatra, valóban áldhatják Thaly munkabíráását, fáradságot nem ösmerő szorgalmát, kiapadhatatlan lelkesedését.⁵¹

A történetírók, csöndes megegyezéssel, majdnem teljesen Thaly Kálmánra hagyták Rákóczi korának kutatását, de lelkesen támogatták benne. *P. Szathmári* Károly 1861-ben kiadta Rákóczinak és néhány nevezetesebb kortársainak leveleit, *L. Gy.* és *Ráth* Károly (ki elkészítette Rákóczi itinerariumát) magyarra fordította Rákóczi emlékiratait (1861.), *Kajlós* Imre (1903.) és *Domján* Elek pedig (1903.) önéletrajzát, vallomásait; *Simonyi* Ernő három kötetben adta ki a rávonatkozó angol diplomáciai iratokat (1871—7.); egyes oklevéltárak, monografiák, folyóiratok becses okiratokat vagy feldolgozásokat bocsátottak közre. Becses tanulmányokat írtak: Alexander Bernát, Áldásy Antal, Beöthy Zsolt, Békefi Remig, Czuberka Alfréd, Éble Gábor, R. Kiss István, Lánczy Gyula, Szádeczky Lajos; továbbá *Badiç* Ferencz, *Bajza* József, *Bányai* Elemér, *Biás* István, *Csepreghy* Kálmán, *Csutak* Vilmos, *Cziráky* Gyula, *Egerváry* Ödön, *Gagyhy* Dénes, *György* Tibor, *Gurkovich* Emil, *Kelemen* Lajos, *Londesz* Elek, *Nedeczky* Gáspár, *Négyesy* László, *Kont* Ignác, *Ocskay* Gusztáv, *Pekár* Gyula, *Richter* Ede, *Seress* László, *Szabó* Adorján, *Szendrey* János, *Vende* Ernő, *Zimmermann* Jenő s mások. *Ácsády* Ignác a millenniumi történelemben megírta Rákóczi szabadságharczának történetét (1898.) s a fejedelem életrajzát külön füzetekben mondták el *Szalay* József (1886.) és *Pap* Illés (1906.) A nemeslelkű *Ladányi Bay* Ilona ajándékából a Magyar Történelmi Társulat 1900-ban pályadíjat tűzött ki a fejedelem életrajzának megírására, de a pályázat ismételen eredmény nélkül maradván, Thaly Kálmán javaslatára 1905. februárius 3-án *Márki* Sándort bízta meg, hogy megírja II. Rákóczi Ferencz életrajzát, mely 1907—1910 közt három kötetben meg is jelent. Azóta a M. Tud. Akadémia mint önálló becsű munkát jutalmazta meg dr. *Czobor* Alfrédnak a Thököly- és Rákóczi-korabeli társadalmi életről (1670—1711.) kéziratban 1270 oldalra terjedő művét s kiadta — fájdalom, már posthumus mű gyanánt — dr. *Karácson* Imre török okmányait a Rákóczi-emigrációról. *Thallóczy* szerint *Karácson* — az európaikat s a törököket egyaránt értve — az egyetlen tudós volt, ki a török levéltárakat ismerte.

Thaly őszintén örült, hogy a bűvös Rákóczi-szeretet mindenkit elfogott, ki e csodálatosan nemes és nagy emberrel húzamosan foglalkozott. És adattal, tanácssal, felvilágosítással gyámolította mindazokat, kik hozzá, a dicsőséges fejedelem íródeákjához fordultak. Reá a külföld figyelmét is felhívta *Krones* Ferencz, a jeles osztrák tudós, ki mindamellett is külső tagja lett (Fiedlerrel együtt) a Magyar Tud. Akadé-

⁵¹ *Junius* Thalyról a *Pesti Hirlap* 1906. évf. 299. sz.

miának, hogy Ausztria történetében, az Archiv für österr. Geschichtében, Sybel Historische Zeitschriftjében s a Görres-társaság évkönyveiben a Rákóczi-korszak kutatásában Rákócziról Thaly-val ellenkező nézetet vallott. A cs. és kir. hadilevéltár hadtörténelmi osztálya által Savoyai Jenő hadjáratairól kiadott hatalmas munkának V—XIII. kötetei (1878—87.) ugyanilyen szellemben, de szintén valódi tudományos magaslaton foglalkoztak Rákóczi életének, vagy inkább eseményeinek részleteivel, a melyekhez megbecsülhetetlen adatokat szolgáltatottak. Az olasz Carlo *Malagola* a velencei állami levéltár Rákóczi-okleveleit olaszul és németül ismertette s ezen érdemének elismeréséül lett (1907.) a Magyar Akadémia külső tagja († 1909.) Németül újabban (1894.) Julius *Miklau* írta meg Rákóczi élet- és jellemrajzát. Francziául *Horn* Emil adott (1904.) szépen megírt életrajzot. *Joubert* is lelkesen foglalkozott „a magyar herosz”-szal (1907.), kiről *Horn* Emil és *Kont* Ignác a francia lapokban és folyóiratokban számos becses ösmertetést közölt. Ellenben Léo *Mouton* a Hôtél de Transilvanieről kiadatlan oklevelek alapján írt tanulmányában (1907.) egy részletkérdésben elítélte Rákóczit, mi ellen Thaly Kálmán azonnal felszólalt. Oláhul *Jorga* Miklós ismertette (1910.) Rákóczinak az oláhokhoz való viszonyát.

A szépirodalom Rákóczi tiszteletére nevelte a nemzetet. Történelem és regény közt középúton járt báró *Jósika* Miklós, ki „II. Rákóczi Ferencz” czímen még 1847-ben megkezdett regényes korrajzát 1852-ben befejezte, de a sajtóviszonyok miatt csak 1861-ben adhatta ki. Nagyon messze kezdi történetét, a melynek középpontjában nem is éppen a fejedelem személye áll; de az ő dicsősége aranyoz be mindenkit, a ki körülötte él és mozog; hű feleségét, védőangyalát, Magdaléna darmstadti hercegnőt, Bercsényit és eszményképét, Amadilt stb. A regény néhol egyszerű krónika; Rákóczi emlékirataiból, Cserei históriájából, Fessler történelméből szedi adatait, a melyekben gyakran téved. Máshol azonban valódi történelem-bölcselet, a melyben az egyik nemzeti küzdelem hajótöröttje a másiknak nemes törekvéseiből vonja le tanulságait, sőt a nemzeti életnek törvényeit. Isten és az utókor előtt felelőssé tette a hivatását nem értő, hazug és gyáva történetírót azért a sok rosszért, melyet a régi kor ferde ösmertetésével hagy az utókorra. Szatirának tartja, mikor az uralkodókat még a legnagyobb igazságtalanságokkal szemben is tisztára akarják mosni. Kit a sors a tett mezejére állít, ne kérdeje magától és a sorstól, derült vagy komor lesz-e jövődjé. A tett, mely magáért felelni képes, csak egy vonalat tűzhet ki: az igazságét és a jogosságét, s akármi történik, ekkor igazolni kell. A történelem ritkán ejt igazságtalan ítéletet, ha szava néha késik is. Nemes hévvel támad tehát Rákóczi életének addigi leíróra, kik úgy találták, hogy a fejedelemben a legfeltünőbb, legnemesebb tulajdonságok mellett is kevés önállóság volt. Hiszen a hól erkölcsi alapból indulhatott ki, azaz saját

elvei szerint cselekedhetett, Rákóczi jelleme sohasem ingadozott, sohasem czáfolta meg önmagát. Néha talán, mint a nemesebb természetek szokták, legvilágosabb sejtelmét is elvitatta önmagától s magára nézve az elégtételnek egy nemét találta abban, ha gazságot, gyávaságot nem tett föl másokról addig, míg bizonyosat nem tudott.

Magyarország számára olyan boldogságot kívánt, mely minden forradalmat feleslegessé tesz. A hogy a keblére boruló Bercsényi mondta: hadd kiáltsa a hideg bölcsesség, hogy vesztőkbe rohannak s a felséges cél elérhetetlen! Vértanúi szentség van abban, hogy az iszonyúval, sértővel, megszegyenítővel szemben mindent feledjenek, mi az árva hazán nemtelen súlylyal hever. Rákóczi neve a szabadság és a függetlenség riadója, tárogatója; olyan, mint az ég villáma: tisztítja a leget maga körül s előjele az áldás enyhítő záporának.

Azonban megmondta Rafaelné az uraknak, hogy *nép* kell forradalomra, de olyan, mely egy legyen s ne süvegét és nyelvét, hanem Magyarországot keresse. Úgy hitte, nálunk nincsen ilyen nép, de a Gaura Drakulujban az agg Mirián mégis a néphez fordult: „Ne felejtsetek, hogy a szabadság közös birtok és csak addig erős, míg nemes és tiszta. A hazát kell megváltani, hogy a megváltás áldása mindnyájunké legyen. S kik Rákóczit ösmerték, éppen higgadtságában találták erejét. Bízta abban, hogy tud várni s a haza sorsát nem koczkáztatja. De ime, fölzendült a Rákóczi-nóta. „Olyan volt e dal, mint a teremtő könyvében a világ, mely lett, mihelyt a teremtő szózata kimondá. Egész nyilvánulás, hosszú legenda és szivárványa a reménynek.“ Rákóczi neve él, míg magyar él, míg egy lant van a széles magyar földön. S a dal, a dicső dal is él és élni fog halhatatlanul. A Rákócziéhoz hasonló jellemeknek az a sorsuk, hogy fenségökben és szerény nagyságukban köznapi emberek előtt a hihetlenség határain állanak. Sas legyen, ki a sast követni akarja röptében! De ha Rákóczi, mint a nap, jók és rosszak fölött világított, azok, a kik vele a nagy munkára szövetkeztek, saját nézeteik szerint ítéltek tetteiről; a félnékek olykor igen vakmerőnek, a meggondolatlanul hevesek igen óvatossá válnak. Meg nem foghatván őt, a maguk képére teremtettek belőle egy kis Rákóczit, mikor a nagy jellemre saját értelmök kisedet mértékét alkalmazták. Nagyságának arányait igazán csak a távolság emelhetette ki. Csak a fejedelem higgadt esze, szilárd jelleme teszi megfoghatóvá, hogy annyi közepszerű, hiú, önző ember külön szenvedélyei közt a haza szent ügyét oly soká védhette önkény, fegyelmezett hadak ellen. Saját javára keveset vagy semmit sem tett, de mindent elkövetett a haza függetlenségeért.⁵²

⁵² Jósika: II. Rákóczi Ferencz. Ötödik kiadás, 1909. Három kötet. Ld. különösen I. 27., 46., 53., 54., 234., 285., 292.; II. 52., 59., 62–3., 99., 104., 110., 262.; III. 94., 100., 111., 121., 145., 220., 244. l.

Ilyen a regényíró Rákóczi; de ilyen a történelemé is. Az a búvós Rákóczi-szeretet, a mely Jósika regényének megjelenése után legmelegebben Szalay és Thaly történelmi műveiből sugárzott, hevítette az újabb írókat, művészeket is. *Jókai* Mór három nagy regényt írt Rákóczi koráról s adatai javarészt Thaly Kálmántól kapta. Rákóczi fényével világította meg azokat az árnyakat, a kik képzeletét megragadták. „Szeregetve mind a vérpadig“ című ötkötetes regényében (1882.) Ocskay Lászlónak, „A lőcsei fehér asszony“-ban (öt kötet, 1885.) Andrássy Istvánnak árulását s „Rákóczi fiá“-ban (három kötet, 1892.) Rákóczi Györgynek gyöngeségét festi. De maga Rákóczi mindig az volt, a milyennek emlékezetére (1880.) írt költeményében mondta: örök élő, örök ébrenlevő, a ki mindig köztünk volt, mióta született:

„A fényes múltból a végtelenig érő;
Nem halott-árnyék, nem: világosság lettél.
Neved egyértelmű lett a szabadsággal:
Él benne egy nemzet minden szentelt vágya;
Minden, mi a múltból fénnel visszalángol,
Minden, mi a jövőt reménykedve áldja.“

A *színműirodalom* Szigligeti drámája után csak félszázad múlva fordult ismét Rákóczi személyéhez és korához. *Herczeg* Ferencz Ocskay brigadérosról négy felvonásban történelmi színművet írt, melyet 1901 januárius 8-án a Vígszínházban adtak először. Éles támadásoknak volt kitéve amiatt, hogy a fejedelmet megközelíthetetlen felségnek tüntette föl; de egy kiváló bírálója szerint⁵³ darabjának szelleme az a sajtóságos magyar hazafiság, mely a kurucz mozgalomban és a szabadságharc tűzében égett. Ennek a hazafiságnak csodálatos, félre nem ismerhető megdicsőülése, a hazafiúi eszmék megtestesülése Rákóczi Ferencz. A darab esztétikai becsét abban találta, hogy a költő a történelem keretében, történelmi alakból tiszta, átlátszó, fönséges és megható alakot teremtett, a mely előtt megrendülve állunk. Sőt úgy vélte, hogy a kor rajzolásában a költő a történetírónál igazibb historikus: nem az eseményeket, hanem a históriának, a nép összeségének lelkét tekintve, a mit nem tudósok, hanem költők ismertetnek meg. A költő nem az apró dolgok kiderítésére, hanem az idők, a nemzetek nagy igazságának megtalálására törekszik. Ez azonban nemcsak a költő feladata. Oly esetben,⁵⁴ hol hagyomány és történelem csaknem homlokegyenest ellenkezik egymással, a költő képzelete kétségkívül szabadabban csaponghat. Ocskay brigadérosnál, hol a költő éppen széleskörű tanulmányaira hivatkozott, bizonyosan más az eset, mikor Rákóczi korának legalaposabb ösmerője,

⁵³ Rákosi Jenő, *Új Idők* 1901. évf. I. k. 168—9. l.

⁵⁴ Márki: II. Rákóczi Ferencz fogságáról; Csengeri: Fejtegetések I. k. 86. l.

Thaly Kálmán, ki nemcsak historikus, hanem költő is, maga tiltakozott elsősorban, hogy éppen az ő történelmi tanulmányai alapján lehessen jutni olyan eredményre, hogy Ocskaytól árulása után se kelljen megtagadnunk lelkesedésünket, Rákóczit pedig a ráhalmozott dicséretnek után is gyöngének tapasztaljuk. Azonban irodalmunkban kevés meghatóbb drámai költemény van, mint a mit *Herczeg* 1906-ban egy felvonásban írt „A bujdosók“-ról, kik a fejedelem haldoklása közben oly végtelen fájdalommal telnek el. A nézők szíve elszorult, mikor Zay azzal lépett ki a fejedelem szobájából: „Öreg bajtársak, imádkozzunk meghalt fejedelmünkért s beteg hazánkért“

Jókai Mór 1904-ben színre alkalmazta egyik regényét, a Lócsei Fehéraszonyt; magáról Rákócziról *Telekes* Béla írt három felvonásos színdarabot; *Géczy* István és *Lampérth* Géza Rodostója a Népszínházban s *Bokor* József Kuruczfurfang és Kurucz Feja Dávid című népszínműveivel, *Rákosi* Viktor Rákóczi fiával aratott sikert. *Zichy* Géza gróf a m. kir. operában 1905 márczius 30-án adatta elő először három felvonásos történelmi dalművét, a Nemót, „ahogy maga a fejedelem nevezte el a Rákóczi-nóta névtelen megteremtőjét.“ Az egész darab valószínűs megdicsőítése a fejedelemnek, ki nemes önzetlenségében vissza-utasítja a lengyel koronát s a trencsényi ütközet után is megfogadja, hogy mindhalálig harcol. S a haldokló Nemó Rákóczi karjai közt jósolja meg művéről, a Rákóczi-nótáról, hogy

„Élni fog e hősi ének;
Nemzedék a nemzedéknek
Általadja örökségül.
Élni, mert leszállt az égből,
Mert a haza dicső hívének,
Rákóczinak magyar szívének
Született!“

Bakonyi Károly „Rákóczi“ című négyfelvonásos daljátékát *Kacsóh* Pongrácz zenésítette meg. Színre került két külföldi ópera is, mely csak epizódszerűen, de bántóan foglalkozik Rákóczival; az egyik *Puccini* *Manon* Lescautja (1894 márczius 17.), a másik a *Masseneté* ugyanazon címmel (1905.)

A hatvanas évektől fogva az iskolákban mindenütt szavalták *Lévay* József Mikesét:

„Egyedül hallgatom tenger mormolását,
Tenger habja felett futó szél zúgását.
Egyedül, egyedül
A bujdosók közül

Nagy-Törökországban . . .
Hacsak itt nem lebeg sírjában nyúgóvá
Rákóczi nagy lelke az eget csapkodó
Tenger haragjában!“

Életet, pezsgést hozott a magyar irodalomba, mikor *Thaly* Kálmán magának a *kuruczvilágnak költészetét* mutatta be: először a *Vitézy*

Énekek és Elegyes Dalok (1864.), utóbb pedig „Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez“ címmel kiadott gyűjteményeiben (1872.) Négy kötete, melyet más kutatók újabb közlésekkel növeltek, Rákóczi lelkét nemcsak az irodalomba, hanem, kivált mióta *Káldy Gyula* azok egy részének régi dallamát is megtalálta, a nép szívébe is bevitte. Valóban halhatatlanok az olyan dalok, a melyek majdnem kétszázados némaság után úgyszólván a másvilágról keltenek nagy és általános visszhangot. Thaly szerény bányásznak nevezte önmagát, ki a nemes érczet napfényre hozá; kincseket azonban saját hazafias érzésében is talált. A „Kurucz dalok,“ melyeket írt, a hisztorikus alkotásainál rövidebb életűek lehetnek; de poézisa odatartozik történeli munkásságához, mint az erős tölgyhez tapadó borostyán. „Kurucz nóták“ címmel 1897-ben *Endrődi Sándor* is egész kötetet írt s nótákban szólaltatta meg a Rákóczi-korszakot. Dalokban írt korrajzot és szellemben, hangban, formában hű tolmácsa akart lenni annak a nagy korszaknak, mely minden időkben kimeríthetetlen forrása a nemzeti poézisnak. Megvallja, hogy több gyönyörűséggel életében sohasem dolgozott munkán, mint ezen a kis nótás könyvön. Thalynak ajánlotta azt, mert ő mutatta meg neki a visszamenő útát, mely a jelenből Rákóczi nemes alakjához, annyi ragyogó remény, tündöklő dicsőség s magasra törő álmom sűrjéhez kalauzolta.⁵⁵ S mintha maga is ott lett volna Ónodon:

„Fejedelmünk, Rákóczi,
Fújasd az trombitát,
Dobogjon föl a föld,
Amerre magyart lát.

Élőt, holtat keltsen
A nagy riadó —
József császár nem királyunk,
Eb ura fakó!“

És mintha maga is ott lett volna a majtényi mezőkről hazatérők közti, a kik zászlóikat letéve is vezérlő fejedelmökre gondoltak:

„Amerre bújdokol
Erdőn, hegyen át
Ne mossa le zápor
A lába nyomát.
Avarba ne rejtse
Levéltakaró,
Szél el ne söpörje
Ne fődje be hó.

Őrizze meg épen
A sűrű vadon,
Maradjon sugaras
Mindig az a nyom.
Minden kis porszeme
Sértetlen álljon —
Hogy jóságos urunk
Visszataláljon!“

Az utolsó félszázadban (1860—1910.) más költők is mind nagyobb lelkesedéssel borultak le Rákóczi eszményi alakja előtt: Jókai Mór, Léva József, Szabolcska Mihály, Illyés Bálint, Fejes István, Sántha Károly, Pósa Lajos, Szávay Gyula, Lampérth Géza, Zichy Géza gróf, Felszeghy Dezső, Révay Károly, Székely Sándor és mások. Költeményeiket össze-

⁵⁵ Endrődi előszava 1896 október 6-áról a „Kurucz Dalok“ VII—VIII. lapján.

gyűjtve, a levelenként szedett borostyánokat egy koszorúba fűzve kel-
lene letenni a princeps poetarum sírjára.

A művészek szintén szeretettel fordultak a drámai mozzanatokban
olyan gazdag Rákóczi-korhoz. *Benczur* Gyula már 1869-ben megfestette
Rákóczi elfogatását. A felfogás, elrendezés, színezés tekintetében egy-
aránt valódi művészi alkotás most Károly romániai király bukaresti
palotájának egyik ékessége. *Madarász* Viktor, ki tizenhatsz esztendő
korában már a honvédek közt harczolt, a magyar szabadság történetének
hivatott festője lett. Nemcsak művészi nagy értékével, hanem a zsarnok-
ságot vádoló politikai irányzatával is hatott a hatvanas évek elején az
a képe, mely a munkácsi várban a vizsgálóbíró előtt fiával és leányával
megjelenő Zrinyi Ilonát ábrázolja. Másik képén az ónodi országgyűlés-
nek egyik véres jelenetét, Rakovszky és Okolicsányi kivégeztetését fes-
tette meg. Színezése, technikája, csoportosítása mesteri, történelmi reali-
tása kétségtelen s érthető az a politikai célzata, hogy az árulásnak
bűnhődnie kell; de mélyebb hatást tárgya megválasztásánál s annál fogva
sem kelthetett, hogy valamennyi alakja közül éppen Rákóczira fordított
legkevesebb gondot. Tárgya megválasztásában szerencsésebb volt *Dudits*
Andor, ki az ónodi országgyűlésnek azt az igazán főlemelő jelenetét
tüntette föl, mikor fejr lován a vezérlő fejedelem, a kuruczok nagy lel-
kesedése közt bevonúl a táborba s Telekesy püspök az ország sátra
előtt üdvözlí. Ez az öt nagybecsű kép olajlenyomatokban országszerte
elterjedt.

Művészi ihlettel és tudással festette meg *Greguss* Imre, a fejedelem
miként hallgatja a Rákóczi-nótát; *Vajda* Zsigmond a budai királyi vár-
palota számára készített freskót a kurucz-nótáról, melyet a vár mellvédő
falára támaszkodó kurucz magánosan, elmélázva hallgat. *Jászay* József
búsuló kuruczának a fülébe Czinka Panna húzza a Rákóczi-nótát. *Iványi-
Grünwald* Béla szintén dicsőíti azt a nótát, melyet kurucz urak és asz-
szonyok a cigány hegedűszava mellett a bércek között mulatozva
dalolnak. *Stettka* Gyula salaváris ifjú leventéje is kancsót emelve éneklí
a „Hej Rákóczi, Bercsényi“-t, a melyet a vén czimbalmos annyi érzéssel
ver ki. *Stettka* egy másik képen magát a fejedelmet festette meg Hajdu-
vármegye számára. Számos vármegye és város készíttette el közgyűlési
termének díszére a fejedelem arczképét. *Reinfuss-Lengyel* Ede a beszki-
zászlóbontás magasztos pillanatát, *Krenner* Viktor a soproni sánczokat
ostromló vak Bottyánt, *Bruck* Miksa Rákóczi zborói száz hársát, *Pataky*
László a kurucz előrsőket s egy más képen a kuruczokat, *Tornyay*
János Mikest örökíttette meg, a mint immár „egyedül hallgatja tenger
mormolását.“ Országszerte ismeretesek *Edvi Illés* Aladár rodostói szép
vízfestményei, míg *Henszlmann* Imre és *Beszédes* Kálmán fölvételei
csak részben jelentek meg.

Szobrok is dicsőítik a nagy idöket. *Damkö* József már 1904-ben elkészítette a halasi csatában elesett kuruczok emlékét s a magyar mozdonyvezetők voltak az elsők az egész országban, a kik szobrot állítottak a vezérlő fejedelemnek. Ezt a mellszobrot, *Mayer* Ede művét, Zólyomban 1907 június 2-án leplezték le. *Vasady* Ferencz megmintázta II. Rákóczi Ferencz lovassobrát, *Lukácsy* Lajos pedig a fejedelem domborúmüvü arczképét. Szécsény, Kassa és Szeged városok lovasszobrok felállítását határozták el; Kolozsvár városa diadalív felállítására indított gyűjtést, Zombor városa pedig *Jankovich* Gyulát bízta meg egy bronz-szobor elkészítésével. A dicső hamvak hazahozatala után a kormány pályázatot hirdetett Rákóczi síremlékére, a melyet az ország a kassai székesegyházban rendelt fölállítani. A bizottság 1908 februáriusban nem adta ki sem az első, sem a második díjat⁵⁶ s a tizenegy pályázó közül senkit sem bízott meg a mű elkészítésével; a kormány tehát a pályázatot újra kihirdette. Ekkor a legnagyobb figyelmet *Holló* Barnabás mintája keltette, mely a fejedelmet lovon ábrázolja.⁵⁷ Azonban templomba illőbb s az egész feladatnak jobban megfelelő művet alkothatott volna, ha azt a jelenetet örökíti meg, a mikor Rákóczi a nemesifjak zászlószentelő ünnepén (1709 május 26-án) a sárospataki templom oltára előtt a kornyétát égfelé emelvén, megáldotta, hogy győzelemre vezesse az ifjúságot.⁵⁸ Ilyen földadatot valóban nem lehet a magyar históriának, Rákóczi legendás korának alapos ösmerete és őszinte átérzése nélkül megoldani. Ismerni kell annak a kornak a lelkét s érezni kell a mai napok nemzeti törekvéseit.⁵⁹

(Kolozsvár)

Dr. Márki Sándor

⁵⁶ Három, egyenkint 3000 koronás jutalmat kapott Beck Ödön Fülöp és Hikisch Rezső, Fiiredi Richárd és Lechner Jenő, Lukácsy Lajos és Lux Kálmán; s három, egyenkint 2000 koronás jutalmat Markusz Béla és Sztelhó Ottó közös pályaműve; külön-külön pedig Holló Barnabás és Tóth István.

⁵⁷ Képe az *Új Idők* 1911-iki I. k. 188. l. 1911 márczius 23-án a bíráló-bizottság elhatározta, hogy Rákóczinak a székesegyház Szent István-kápolnájában állíttat szarkofágot s erre nyilvános pályázatot hirdet; „föltétlenül kívánatosnak tartja azonban, hogy a pályázók a keresztjáró kopár északi falát művészi dísszel lássák el, lehetőleg monumentális domborművel, melynek tárgya Rákóczi fejedelem életének egy kimagasló tárgya legyen.“ A domborúmü megalkotását, pályázat mellőzésével, Holló Barnabásra bízták.

⁵⁸ A jelenet leírása, mely szobrászainkat valóban inspirálhatná, Beniczky naplójában, Rákóczi-tár, I. k. 200—201. l.

⁵⁹ A *Budapesti Hírlap* 1908 februárius 11-iki számában.

Volt-e Egeresen apátság?

Pázmány Péternek Péterffy Károly által 1741-ben kiadott¹ második Appendixe katalógusát adja a Magyarországon valaha létezett különböző rendű szerzetes egyházaknak. A jegyzék nem tarthat számot teljességre, adatai sem mindenütt megbízhatók. Elismeri ezt maga Pázmány is, midőn előrebocsátja, hogy: „Levéltárunkban ugyan a szerzetes rendek házairól s azok számáról semmi jegyzéket sem találtam, mégis összefoglalom röviden azokat, a miket róluk kikutatni sikerült, hogy az ősök kegyeletességétől elfajzott utókor ismerje.“² Összefoglalta azt, amit itt-ott olvasott, hallott, de sokszor bizony a tévest is belegeverte az igazság közé. Köszönet ezért is neki, mert lehet, hogy sok olyan nevet őrizett meg a történelem számára, melyet talán az a „Majorum pietatem degenera posteritas“ teljesen megsemmisített; a múlt titkait feltáró történetkutatóknak a feladata téves adatait helyesbíteni. Szükség is van rá, mert az utána következő historikus nemzedékek sokszor minden vizsgálódás nélkül fogadták adatait, sőt gyakran újabb és újabb tévedésekkel ráhibázva, számos téves meggyőződést vittek be a hazai szerzetesrendek történetébe múltjába.

Ez *Appendix* első részében vannak a hazai benczés apátságok is felsorolva betűrendben s itt áll: *Egeres, filialis Abbatia ad Kolosmonostor*. Pázmány e szűkszavú tudósítása az utána következő történetíróknál egész kis *apátsági történeté* nőtte ki magát, a nélkül, hogy egy szóval is nagyobb világosságot derítettek volna létezésének alapjára. Benkő József³ minden bizonyíték nélkül hajlik meg Pázmány tekintélye előtt s csak azt mérlegeli, hogy vajjon tisztán az esztergomi egyházi főhatóság alatt állott-e az anya-apátsággal, Kolozsmonostorral együtt, avagy a milkoviai püspököknek is volt kettejük fölött valamelyes jurisdictionalis joga?

Létezését oklevelesen legelőször Bartalis Antal⁴ jegenyei plébános próbálta bizonyítani. Kísérletén meglátszik, hogy a gombhoz készült a kabát, csak azt lehet felette csodálni, hogyan értelmezhet úgy latin szöveget

¹ Péterffy Károly: *Sacra concilia ecclesiae Romanae Catholicae in regno Hungariae celebrata 1017–1715*. (Pozsony, 1741.) II. k. Appendix II. ad synodum. Acta et decreta synodi dioecesis Strigoniensis, 169. 273. l.

² Péterffy: *id. m. II. k. 273. l.*

³ Benkő József: *Milkovia* (Bécs, 1781.) II. k. 273. l.

⁴ Bartalis Antal: *Notitia parochiae Jegenyensis. Kolozsvár, 1794.*

az, a ki latinul ír könyvet! Egész bizonyítása a váradi káptalannak a kolozsmonostori apátság részére kiállított határjárasi oklevelén épül,⁵ mely szerint Lajos király 1360 május 17-én (die dominico primo post festum Ascensionis Domini) utasítja a váradi káptalant, hogy miután: „dicit nobis religiosus vir frater Ladislaus abbas de Kolosmonostra, quod *quaedam possessiones ipsius sui Monasterii Egeres, Bogártelke et Monostor vocatae . . . reambulationibus . . . plurimum indigerent*“ járja ki a kérdéses birtokok határait.

Bartalis szerint⁶ — mint a dűlt betűkkel szedett szavak értelmi összefüggése mutatja — itt László kolozsmonostori apát egeresi monostorának Bogártelke s Monostor nevezetű birtokairól volna szó. De e nyakatekert magyarázat lehetetlensége az első pillanatra világos, mert itt — mint az oklevél többi része s a kolozsmonostori apátság vagyoni története is mutatja — nem a kolozsmonostori apát egeresi monostorának Bogártelke s Monostor, hanem a kolozsmonostori apát Egeres, Bogártelke s Monostor nevezetű birtokairól van szó. Végig kísért azonban Bartalis nyomán ez a fényes *argumentum* majdnem mindenkinél, akik csak megemlékeztek az állítólagos egeresi apátságról, úgy, hogy az Erdély egyházmegyei schematizmusok⁷ Pázmány állítása mellett, egyedül e bizonyítékra támaszkodva ismerték el létezését, vették föl az egyházmegye kebelében egykor létezett apátságok közé s adatták érdemes egyházi férfiaknak *címzetes apátság* gyanánt.⁸

Nem tudnak más bizonyítékot felhozni sem Kőváry László,⁹ sem gróf Eszterházy János,¹⁰ mint hogy Bartalisra s derék bizonyítékára, az 1360-iki reambulationalis levélre utalják az olvasót. Csak létezését konstataálja hasonlóképen Rupp Jakab¹¹ is, keletkezése idejét önkényesen — legalább is nem jelzett forrás alapján — a XIV. század első évtizedeire téve.

Az előbbieket (eléggő nem bizonyított) állítását Jakab Elek¹² igyekezett

⁵ Ugyanott a 65–69. l.

⁶ Ugyanott a 66. l. Zárójel közt mondja büszkén: „Videmus hinc verum esse, quod abbatia Egeres, filialis fuerit abbatiae de Klusmonostra,“ pedig ellenkezőleg e szerint a kolozsmonostorinak kellene filialisnak lenni, ha már maga az a falu is (Monostor), melyben az apátság épült, az egeresi monostoré lenne.

⁷ Schematismus Venerabilis Cleri dioecesis Transsilvaniensis pro anno 1832 (Kolozsvár) 11 b.; (Gyulafehérvár, 1898.) 15. l.

⁸ Az egeresi apáti címet 1832-ben Knechtel Ádám tb. kanonok, 1898-ban Fábian Sándor nagyprépost viselte.

⁹ Kőváry László: Erdély építészeti emlékei III. kiadás (Kolozsvár, 1866.) 200. l. „I. Lajos király egy oklevelében, 1360-ban, mint a kolozsmonostori apátság fiók monostora tűnik föl s e szerint a szent Benedek rend bírtá.“

¹⁰ Gróf Eszterházy János: A kolozsmonostori apátság s egyházi maradványainak leírása; *Archeologiai Közlemények* 1868-iki VII. k. 93. l.

¹¹ Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története (Pest, 1876.) III. k. 207. l.

¹² Jakab Elek: Apátságok Erdélyben; *Magyar történelmi tár* 1868. XII. k. 33. l.

oklevelekkel támogatni, a ki már az egeresi apátságról *négy nyomtatott* lapon írt! Csakhogy ebből 2 $\frac{1}{2}$ lap a *csanádi* egyházmegyében létezett egresi (Abbatia B. M. Virginis de Eghres, Egres, Egris, Egrus, Aegris etc.¹³) ciszterci zita apátság történetére esik. Kijelenti ugyan előre, hogy a kiadott oklevelek s egyéb történeti följegyzések, melyeket ismerünk, nem Egeresre, hanem Egres-re vonatkoznak, mégis az Egresből *Egerest* alakítván, azokból egy párat kölcsönkért a *sohasem létezett* egeresi apátság létezésének bizonyítására. A maradék másfél lapból azután részint a tekintélyi bizonyítékoknak (Pázmány, Benkő, Bartalis, Erdély egyházmegyei schematizmusok), részint az ő saját, újabb okleveles argumentumainak jut hely.

Az 1360-iki határjáró levélről maga is elismeri, hogy az állítás mellett nem bizonyít, miáltal a fennemlített tekintélyi érveknek (Benkő, Bartalis etc.) eo ipso érvényüket kell veszteniök. Sokkal fontosabb és szerinte döntő értékű egy másik oklevél¹⁴ 1270-ből, mely szerint Máté erdélyi vajda és szolnoki főispán dönt egy birtokügyben István (Cephanus) comes s az „Abbas de Egres“ között. A vitás birtok Kolozs-megyében fekszik, Inaktelke, melyet a király régebben András comesnek, István bátyjának adott, de az most örökös nélkül halván meg, az egresi apát is, István comes is igényt tart rá, míg végre Máté vajda az apát javára dönti el a birtokpört.

Nem volna itt semmi nehézség sem, ha az oklevélben az „inter Comitem Cephanum . . . et Abbatem B. M. Virginis de Egres“ után nem állana „partium . . . Transsilvanarum“, a minek alapján Jakab Elek az Egres helyett Egerest írván, derekas bizonyítéknak tartja. De eltekintve attól, hogy az oklevélben Egres van, míg a kolozsmegyei Egeres, mely a kolozsmónostori apátság birtoka volt, az apátság részére 1263-ban IV. Béla királyunk által kiadott redonacionális levéltől kezdve, végig a rávonatkozó oklevelekben mindig mint „Egeres“ szerepel, tehát egyáltalában nem szabad Egres helyett Egerest írunk; 1270-ben a kolozsmónostori apátság egeresi filialis apátsága nem is létezhetett! A tatárok által földig rombolt kolozsmónostori apátság egészen 1263-ig romokban hevert, birtokai idegen kézben voltak; lakói közül, kik talán elkerülték a tatárok gyilkoló kezeit, elmenekülve, még csak életjelt sem adnak magukról, míg végre ebben az évben IV. Béla újból nem alapítja redonacionális levelével. Ebben felsorolja az apátsági birtokokat; köztük van Egeres is, a nélkül, hogy megvolna jegyezve mellette, hogy ott filialis lett volna, vagy akkor lenne, pedig más birtokok mellett ott van pl.: „duo Zaaz, unum ecclesia et aliud sine ecclesia.“¹⁵ Az ezután következő 1270-ig tartó hét év pedig semmiesetre sem elegendő

¹³ Rupp id. m. III. k. 69. l.; Dr. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. k. (Budapest, 1890.) 695. l.

¹⁴ Wenzel Gusztáv: Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus III. k. 245. l.

¹⁵ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára báró Wesselényi-család levéltárában.

arra, hogy az apátság szellemi és vagyoni viszonyai annyira konszolidálódnak, hogy filialist legyen képes alapítani! Nem is lehetséges, hiszen, a mint okleveleink mutatják, a kolozsmonostori apátság egészen a század végéig a legváltásosabb viszonyok közt van.¹⁶ Így hát itt a *csanádi* egyházmegyei boldogságos szűzről nevezett ciszterczita apátságról van szó s a „partium Transsilvanarum“ kitétel azért került bele az oklevélbe, mert Csanádvidéke már ekkor is végleg Erdélyhez tartozott s épp ezért nevezték hivatalosan is partiumnak.

Az egeresi apátság létezésének bizonyításával nyer csak bizonyító erőt Jakab Elek második argumentuma. Ez szintén egy oklevél, de csak annyit ismerek belőle, a mennyit ő közölt. E szerint I. János király 1536-ban donatiót ad Apafi Miklósnak, mely az egész Egeres birtoklására s az ott levő elhagyott „Clastrum“ romjaira terjed ki. Szavai szerint: *totalem possessionem Egeres, cum ruderibus desolati ibidem Claustri in Comitatu Kolosiensi existentem.*

Mit értünk itt „claustrum“ alatt? Ha tudjuk s bizonyítani is tudjuk, hogy Egeresen szerzetesek laktak valaha, természetes, hogy csakis *szereztes-klastromra* gondolhatunk! Így azonban magában nincs bizonyító ereje, mert a középkorban a „claustrum“ alatt nemcsak „claustrum monachale“-t értettek,¹⁷ hanem jelentette a faluban s városban a parochus házát, a *parochiat* s jelentett halas tavat is. Ebben az esetben válogathatunk köztük. Véleményünk szerint itt csak *klastromszerű* épületről lehet szó, mely négyszögletű alakjával, erős falaival könnyen a szerzetes-klastrom benyomását tehetette a szemlélőre s így abban a hitben ringathatta idők múltán az egeresieket, hogy ott valaha szerzetesek laktak. Hitük csak erősödést nyerhetett az apjuktól-nagyapjuktól rájuk szállt hagyományból, hogy *régebben* a falú a kolozsmonostori benczéseké volt, de azok kezéről 1444 után elkerült máséra. Ekkor építhette az új birtokos ott a maga használatára a klastromszerű várkastélyt, a melyet azután ennek s utódainak kihalása után, a lakosok az emlék elhalványultakor szerzetes-klastromnak kezdtek nevezni s tartani, így kerülhetett bele János király oklevelébe is a „claustrum“ szó, és ugyancsak hasonlóképpen szerezhették Pázmány is tudomást róla, ki még fiatalkorában élt ezen a vidéken. Feltevéseinkben megerősít Bartalis¹⁸ s Kőváry¹⁹ ama tudósítása is, hogy volt Egeresen egy négyszögletű várkastély, melynek felét — miután a másik fele már omladozóban volt — már a múlt század elején is a Szentkereszti bárók lakták

¹⁶ Fejér: Codex Diplomaticus. V. 3. 152. l.; VI. 2. 100. l. még csak a birtokok határainak a kijárása tart s az 1285-iki újabb tatárbeállítás sem múlt el fölötte újabb pusztulás nélkül; ugyanott VII. 5. 534. l.

¹⁷ Du Cange: Glossarium mediae et infimae Latinitatis II. k. 362—3. l.

¹⁸ Bartalis Antal id. m. 14. l.

¹⁹ Kőváry id. m. 199. l.

s melyet Bartalis — bizonyára a hagyományra támaszkodva — a régi apátsági épületnek tart.

A mi Jakab Elek további okleveles argumentumait illeti, teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy azok mind a *csanádi egyházmegyei* egresi cisztercita apátságra vonatkoznak s nem kell sem a kolozsmegyei Egeresen, sem Küküllő-megyében Egrestőn apátságot föltételeznünk. Ha a bennük említett négy falu (Monora, Csanád, Holdvilág vagy Villa Abbatis és Sorostély) birtokosát annál a szoros kapcsolatnál fogva, melylyel a kerzci cisztercita-apátsággal volt, nem is tartja Jakab Elek a cisztercita egresi apátságnak, hanem a kolozs- s küküllőmegyei Egeres s Egrestőre gondol, elég lesz csak arra utalnunk, hogy a fentebbi négy birtokra vonatkozó királyi privilegiumokat annak birtokosa „Abbas B. M. Virginis de Egres“ nem egyszer íratja át a *csanádi káptalannal*.²⁰ Már pedig igen valószínűtlen, hogy Kolozs- vagy Küküllő-megyéből Csanádra menjen valaki okleveleket transsumáltatni, a mikor közelben van az *erdélyi káptalan* és *kolozsmonostori* konvent s a kérdéses birtokok is Erdélyben fekszenek.²¹

Ezek azok a történetírók, kik Pázmány szűkszavú tudósítása után az egeresi apátság létezését bizonyítani akarták. Csakis könyvészeti értékük van s 1876-ban is csak ott voltunk ebben a kérdésben, mint Pázmány korában. Előttünk van a pusztá állítás, melyet Pázmány tekintélye támogat, hogy létezett az egeresi apátság s a kolozsmonostori apátság filialis volt. Nem birtunk teljes bizonyossággal rájönni, legfeljebb sejtjük, hogy Pázmány milyen forrásokra támaszkodva állította létezését; de hogy állítása tarthatatlan, mert a *kolozsmegyei Egeresen nem volt soha sem benzés, sem semmiféle másrendű apátság*, a következőkkel igyekszünk bizonyítani.

Kétféle föltevésünk lehet létezésére. Vagy önálló benzés apátságnak kellett lennie, mely alapítását ugyan a kolozsmonostorból nyerte s így lett filialissává, de mely azért külön apáttal és szerzetesi szervezettel birt, vagy egyszerű gangria, obedientia, remeteség volt, mint a pannonhalmi apátságnak pl. vityai²² és fényi,²³ obedientiai, a hol vagy a tökéletesebb életre törekvő, vagy a gazdasági felügyelettel megbizott szerzetestestvérek laktak.

Ha önálló filialis apátság lett volna, a mellett, hogy más fekvőségekkel is kellett birnia — a miről egyáltalában semmi adatunk sincs —

²⁰ Franz Zimmermann und Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. k. (Nagyszeben, 1892.) 301. l.; Fejér: Codex Diplomaticus VIII, 4. 630. l.

²¹ Alsó-Fehér megyében Balázsfalva alatt.

²² Erdélyi László: A pannonhalmi szent Benedek-rend története I. k. (Budapest, 1902.) 156. l.

²³ Ugyanott I. k. 252. l.

hogy a szerzetestestvérek s apát asztaltartása hiányt ne szenvedjen soha, legalább is annak a falunak, melyben alapítva volt, birtokában kellett lennie. Ha pedig obedientia vagy közönséges remeteség-féle volt, a mely esetben nagyon egyformán illuzórius mind az egeresi apátság, mind az egeresi apáti cím, akkor Egeresen világi pap plébánosnak nem volt szabad lenni, mert ilyen helyeken a szerzetesek maguk végezték a lelkészkedést, ellentétben az egyéb szerzetesi birtokon levő egyházakkal, hol az 1179-iki III. lateráni zsinat rendelkezése szerint világi papokat kellett a szerzeteseknek tartani.²⁴

Okleveles adataink Egeres történetét 1263-tól 1536-ig ölelik föl. Ezek alapján egész bizonyossággal állíthatjuk, hogy a kolozsmegyei Egeres a kolozsmonostori apátság egyszerű birtoka volt, akárcsak más birtokok, pl. Bogártelke, Jegenyé, Bács stb. A bagatell világi ügyeket a falu bírója, falu nagyja (villicus) az esküdtekkel végezte, a nagyobbakat, fontosabbakat az apát magának tartotta fön, miáltal a falunak nem csak vagyoni, hanem közigazgatási alárendeltsége sem szakadt meg soha a kolozsmonostori apáttal szemben. A faluban állott plébánia templom is, melyben a szolgálatot világi pap plébános végezte, kit a kolozsmonostori apátok neveztek ki mindig a saját tetszésük szerint s a ki híveivel való ügyes-bajos dolgait mindig a kolozsmonostori apát előtt végzi, intézi el, a nélkül, hogy egyszer is említést tennének a falujokban létezett (?) egeresi apátról, vagy annak — mint uruknak — véleményét megkérdeznék. A jobbágyoknak s a birtok határainak épségben tartásáról is mindig a kolozsmonostori apát gondoskodik. E folytonosság bizonyítása végett szükséges Egeres rövid történetét is megismernünk.

Az első történeti nyom Egeresről 1263-ban, IV. Béla redonationalis levelében tűnik föl, hol a kolozsmonostori apátság 43 faluja, birtoka közt ott van: „Apathyda, *Egeres*, Onchtelke etc.“²⁵ Nincs mellette megjegyyezve semmi, ekkor tehát még nem volt filialis apátság ott, hanem csak maga a falu létezett. Ha már ezután, mint filialis, kivált volna az anya-apátságból, legalább a falut, melyben alapítva volt, mint önálló birtokot megkapta volna, de még 1299-ben is a kolozsmonostori apátság osztatlan birtoka Egeres. Ekkor ugyanis Péter erdélyi püspök s Lázár kolozsmonostori apátúr a püspökség s az apátság között dülő százados birtokversengésnek véget vetendők, birtokot cseréltek egymással. A püspök adta Bogártelkét s Nádast, az apát meg Leske erdőt és Szentgyörgy birtokot.²⁶ A csere alkalmával a birtokok határait kijárta az erdélyi káptalan s Bogártelke

²⁴ Ugyanott I. k. 140. l.

²⁵ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában; báró Wesselényi-család levéltára; Kolozsmonostori apátság levéltára. Irregistrata.

²⁶ Kolozsmonostori apátság levéltára: Comitatus Kolos A. Nro. 32.

határai közt szerepel két határjel alkalmával is „*possessio eiusdem domini abbatis Egeres vocata*“; a többi szomszédok az erdélyi püspök s a Wásárhelyi nemesek,²⁷ míg az egeresi apátnak nyoma sincs; már pedig ha Egeresen apátság volt, annak ott legalább is egy kis földjének kellett lennie s ha Egeresben magában nem volt, annak határában, s így szerepelne, mifit szomszéd.

Ezen az alapon nincs még 1360-ban sem Egeresen apátság, mint azt a kritikus határjáró levél: „*quaedam possessiones ipsius sui monasterii (scilicet de Clusmonostra) Egeres, Bogártelke, Monostor vocatae*“ passzusa mutatja, sőt már 1363-ban mint teljesen kifejldött falu tartozott a kolozsmonostori apátsághoz.²⁸ Székely László, Almás királyi vár várnagya ugyanis 1363-ban a saját szakállára jó darab földet kanyarit le magának Ottó kolozsmonostori apát bogártelki, *egeresi* s jegenyei birtokaiból, sőt ezzel meg nem elégedve Chylle Gergely, Dénes és Miklós nevezetű szolgálival rajtütött a fentebbi falvakra. Válogatott kegyetlenséggel kinozták végig ezek az apát jobbjait, majd elrabolva azt, a mi éppen kezükbe esett, egyebek közt Egeresről négy ökröt, hazavonultak. Úgy látszik, nem első eset volt ez már, mert a lakosok nem akarván örökös félelemben lenni, tömegesen kezdtek a fentebbi három faluból elköltözni, nagy kárára a kolozsmonostori apátságnak, a miért Ottó apátúr a vajdai szék pártfogását vette igénybe.

Az is, a ki a kolozsmonostori apátsággal Egeres birtokán osztozkodni akar, nem az egeresi apát, hanem a Wásárhelyi nemesek. Minden peres eljárás nélkül egyszerűen elfoglalják Wásárhelyi Gyerő fia, János és testvérei, Egerest és Jegenyét, a miért is Ottó apátúr a saját és konventje nevében Imre erdélyi vajda előtt Tordán 1372 húsvét nyolczadán tartott tartományi gyűlésen (*congregatio generalis*) tiltakozik az ellen, hogy a fentebbiek az ő és egyháza e birtokait kezükön bitorolják.²⁹ A milyen fáradhatatlan szorgoskodással őrködött Ottó apátúr apátsága többi birtokainak épsége fölött, éppen olyan gonddal védelmezte Egerest, bizonyára nem passzióból s hogy az egeresi apátnak kegyét keresse, szívességet tegyen neki, mert ugyanakkor más birtokaiért is perbe kellett szállania. Szükség is volt reá, mert támadás támadást ért a szomszédok részéről. 1373-ban már Lajos királytól kénytelen segítséget kérni, mert Demeter erdélyi püspök fenesi várnagya, Gerendi Miklós, eltekintve attól a jó viszonytól, melyben az erdélyi püspökök már évtizedek óta a kolozsmonostori apátokkal voltak, a többi gazdatisztekkel s fölbujtogatott oláhokkal rátámadt az apátság szomszédos falvaira. *Egeres* is ezek közt volt s 1370-ben,

²⁷ Wenzel Gusztáv id. m. V. k. 119. l.

²⁸ Kemény József: Appendix Diplomatarii Transsylvanici III. k. 22. l.

²⁹ Kolozsmonostori apátság levéltára: Comitatus Kolos A. Nro. 65.

Szent Mihály nap táján szenvedte végig az Utas Miklós és Bálint türjei gazdatisztek vezetése alatt álló oláhok vad kegyetlenkedését. Sok jobbágyot véresre vertek, halálra kínoztak, a mit — mint rendesen — azzal is tetézték, hogy a kezük ügyébe eső lábas jószágokat elhajtották, sőt még a falu pinczéit is megdézsmálták.³⁰

Majdnem a végpusztulást hozta Egeresre az 1375-iki esztendő, a mikor — ismét Ottó kolozsmonostori apát tiltakozó panasza szerint — Bokáni Tamás fia, János mester nagyfalusi s krasznai magyar és oláh jobbágysai rohanták meg, kirabolták, végül felgyújtották, miáltal a kolozsmonostori apátságna k tetemes kárt okoztak.³¹ A falu azonban a nagy kárt hamarosan kiheverte, a miben oroszlánrésziük lehetett a kolozsmonostori apátoknak, kik igyekeztek Egerest lábraelállítani, már a maguk érdekében is, mind lelkileg, mind anyagilag. Templomot emelnek, melyet Szent Márton püspök és hitvalló nevére szentelnek föl, plébánosokról is gondoskodnak az apátok, mint az apátsági faluk egyházainak kegyurai.³² A plébánia számbelileg és anyagilag is emelkedik, mert a szomszéd birtokosok folytonos kegyetlenkedéseitől s támadásaitól elnéptelenedett és elszegényedett jegenyeiek kénytelenek voltak az önálló plébánia tartásáról lemondani, pedig szép, Szent Mihály arkangyalról nevezett templomuk volt, a mely régibb is volt, mint az egeresi s egyházuk filialisává lett egyidőre az egeresi egyháznak, mely idő 1432 április 12-ig tartott.³³

Az apátsági falvak plébánosai — bár világi papok voltak — szoros viszonyban álltak a kolozsmonostori benzés konventtel, mint hiteles helylyel s apáturukkal. Az egeresi plébános is gyakran jár kiküldetésben, mint konventi tanú, különösen mikor a konvent nagy birtokügyi elfoglaltsága a világi pap plébánosok felhasználását is megkövetelte. Adataink az egeresi plébánosok közül névleg különösen egyet őriztek meg, de ennek legalább is félszázados működésére vetnek világot. Albert, vagy sokhelyt Adalbert ez, kinek 1410-ben fordul elő a neve, a mint konventi tanuként beiktatást végez,³⁴ 1427-ben pedig határjárásra küldi ki a konvent.³⁵ Mint az apátság kedvelt hive, még 1444-ben is az egeresi plébánia élén van, de már öregedő vállainak nehéz a lelkipásztorkodás, szeretne is segítőt maga mellé, ha a falu egy kicsit jobban fizetné. A falu öregedő lelkipásztorának megteszi ezt az áldozatot s 1444 július 3-án megjelennek uruk, a kolozsmonostori apát előtt s ott egyik részről a falu előljárósága megígéri s apáti jóváhagyással privilegiumba iktatja a plébánosi fizetés

³⁰ Ugyanott Comitatus Kolos 0. Nro. 6.

³¹ Kemény József: Appendix Diplomatarii Transsylvanici III. k. 133. l.

³² Kemény József: Appendix Diplomatarii Transsylvanici V. k. 96 l.

³³ Ugyanott.

³⁴ Ugyanott IV. k. 231. l.

³⁵ Ugyanott V. k. 36. l.

emelését, a másik részről pedig Albert plébános ennek ellenértékéül kötelezi magát, hogy káplánt tart maga mellett, a ki bizonyos napokon megszabott miséket fog végezni s az iskolát vezetni.³⁶

A falu fejlődésének egyik biztos jele, hogy 1427-ben már vásártartási engedélyért folyamodhatik. Természetes, hogy ezt is, mint a falu teljesjogú birtokosa, a kolozsmonostori apátúr kéri számára és Zsigmond király — ki egyébként is különös tisztelettel viseltetett a boldogságos Szűz iránt — könnyen hajolt Antal apátúr alázatos s kitartó könyörgésére és 1427 november 5-én minden szombati napra heti, Szent Gál napjára pedig évi országos vásárt engedélyez Egeresnek.³⁷

Henrik kolozsmonostori apát elé járulnak 1418 márczius 22-én Tatar Albert, Molnos Antal s Kalóz Domokos egeresi jobbágyok is, a midőn a Nádason vizimalmot akarnak építeni s kérésükre az apát adja meg az engedélyt, szabja meg az ellenszolgálatot, melynek értelmében Kalóz Domokos minden évben Szent Márton püspök és hitvalló napjának oktávján a Szent Mártonról nevezett egeresi egyháznak fizet 150 dénárt az öröklámpa fentartására, úgyszintén a másik kettő is 150—150 dénárt fizet, de ezt már a kolozsmonostori apátsági templom öröklámpája fentartására szánja az apátúr.³⁸

Az utolsó adat, mely Egerest a kolozsmonostori apát birtokának tünteti föl, 1444-ből való, mely szerint Antal apátúr pörösködik a Wásárhelyi nemesekkel *Egeres* s Jegenye birtokok határai fölött, mely végre is az apát javára dől el s a kérdéses birtokokat újabb reambulációval különítik el a Wásárhelyiek Wásárhely s Inaktelke nevű birtokaitól.³⁹ Úgy látszik ettől az időtől fogva jó ideig kétségbe nem vont tulajdona a kolozsmonostori apátságnak, mert ezután semmiféle elidegenítési szándéknak sem akadunk nyomára egyik szomszéd részéről sem. Bizonyára még pár évtizedig⁴⁰ az apátság birtokában volt, míg előrelátó, az apátság szellemi és anyagi javát szemelőtt tartó szerzetbeli rendes apátok jogigényeiket nem hagyták sem nemesek, sem a király által megingatni! Mikor azonban a gubernatori kor elérkezett, nemcsak a szerzetesi fegyelem indult züllésnek, hanem az egyes apátsági javak is egymásután kerültek idegen kézbe. Ilyen sorsra jutott *Egeres* is a XV. század utolsó évtizedében s így ajándékozhatta 1536-ban János király úgy, hogy a Kolozsmonostorhoz való egykori tartozásról már említés sem történt. Különben is 1473-tól 1536-ig

³⁶ Kolozsmonostori apátság levéltára: Ecclesiast. Comitatus Kolos A. Nro 55.

³⁷ Ugyanott comitatus Kolos A. Nro. 63.

³⁸ Kolozsmonostori apátság levéltára: Comitatus Kolos. M. Nro. 15.

³⁹ Kemény József: Supplementum Diplomatarii Transsylvanicí III. k. 265—272. II.

⁴⁰ Legalább is 1473 június 25-én még István egeresi plébános a kolozsmonostori apát nevében tiltakozik az apátság egy birtok pörében, a mi kétségtelen jele a birtokügyi összetartozásnak is; Gróf Eszterházy János id. m. 101. l.

való idő kevés ahhoz, hogy ez idő alatt Egeresen apátság keletkezhessek, nem is számítva, hogy ebben az időben a kolozsmonostori apátság viszonyai sem engedhették meg egy filialis apátság keletkezését éppen az apátsági kormányzók ama törekvése miatt, hogy a már meglevő konventi tagokat is újabbak föl nem vétele által erősen redukálták, hogy így maguknak minél nagyobb jövedelmet biztosítsanak s hogy 1536-ban egy Gergely nevű plébános szereplése⁴¹ a világi papokkal ellátott plebánia fennmaradásának folytonosságát bizonyítva, kizárja, hogy esetleg ebben az időben keletkezhetett volna Egeresen a kérdéses filialis apátság!

Tehát Egeres történetében *sehol nyoma sincs* az egeresi apátságnak! Pázmány Péter puszta állításával szemben Egeres rövid történetének, vagyon- s egyházjogi kapcsolatának a kolozsmonostori apátsággal, mely *kizárja* minden más, közbeeső filialis apátság létezését, történeti egymásutánját állíthatjuk. Okleveles bizonyítékaink három századot ölelnek föl s azzal szemben, hogy *sehol semmiféle adatot* Pázmány állításán kívül nem találunk az egeresi apátság létezéséről, azok alapján eldöntöttnek véljük, hogy mivel Egeresen a kolozsmonostori apátságon kívül sem magában a faluban, sem annak határai közt semmi néven nevezendő egyházi és világi úrnak birtokjogai, azon időn belül, melyben az egeresi apátság föltételezhető volna, nem volt s mivel idegen apátság földjén, talpalattnyi földbirtok nélkül apátság létezése föl nem tétélezhető, *Egeresen sem filialis, sem semmiféle benczés vagy másrendű apátság nem létezett.* Így Pázmány katalógusából s a valaha létezett hazai apátságok sorából a kolozsmonostori benczés apátság egeresi filialis apátsága törlendő.

(Kolozsvár)

Csomor Lajos

⁴¹ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából III. k. (Budapest, 1906.) 93. l.

Magyarosi Tőkés János.

(B. Wesselényi Miklós első nevelője.)

— Első közlemény. —

Tudtommal irodalmunk kevés adatot ismer a nagy Wesselényi Miklós első nevelőjéről. A köztudatban csak Pataky Mózes emléke él, mint aki e fényes tehetség első lépéseit irányította. Pedig maga Wesselényi, ifjúkori leveleiben több helyen meleg hangon emlékezik meg Tőkés Jánosról, első nevelőjéről. Így Nyírséden, 1806 szeptember 2-án kelt két levelében is.¹

Nem szenved kétséget, hogy Tőkés csak rövid ideig volt az akkor még csak 8—9 éves Wesselényi szellemi vezére. A nevelés munkáját 1804 januárius 1-én kellett átvennie, de harmadfél év múlva már megszakítja azt. Szereplése egyelőre nem is volt hosszabb időre tervezett, mert már szerződésében kikötötte magának, hogy egy évi nevelősködés után külföldi akadémiákra mehessen. Id. báró Wesselényi Miklós e külföldi útra is biztosította őt költségeiről. De szándéka az volt vele, hogy visszatérve ismét kezébe vegye a gyermek Wesselényi továbbképzését. Sőt kikötötte, hogy távolléte alatt is Tőkés irányítsa az általa ajánlandó segéd-nevelőt. Ez a körülmény ad magyarázatot arra, hogy Tőkés 1806 őszén bucsút vesz a zsigódi kastélytól, melyben úgy tetszik nem érezte jól magát, holott szerződése 5000 forint végkielégítéssel kecsegtette, ha a reá bízott gyermek nevelését befejezi!

Bizonyos, hogy e rövid idő is nyomot hagyott Wesselényi fogékony lelkében. Szeretetteljes benső viszony fejlődött ki közöttük. Az ifjú egyik levelében a legmelegebb hangon „*Tőkésnek*“ nevezi nevelőjét; Tőkés meg bucsúlevelében mélyen meghatottan írja: „Sóhaj-tásaim . . . visszarepülnek *elhagyott plántámra* . . . aki életemnek gyönyörű napokat ada.“

Ezek a szeretetteljes sorok Tőkés nemes lelkületére vetnek világot, bucsúlevele pedig magas műveltségéről tesz tanúságot. Oly egyéniség jelenik meg hát benne előttünk, mely már a nagy Wesselényihez való viszonyánál fogva is figyelmet érdemel. Ezért tartom érdekesnek a bir-

¹ Régi okiratok és levelek tára I. évf. 75—76. l.

tokomban lévő két iratot — figyelemkeltés végett — közreadni és ezzel a b. Wesselényi Miklós ifjúkori életadatait is gazdagítani. Kívánatos volna azonban, hogy e rövid cikk *Tőkés* János további életéről való adatok feltárását eredményezze.

I.

Zsibó, 1803 deczember 30.

Id. b. Wesselényi Miklós Tőkés Jánost nevelőnek szerződött fia, ifj. b. Wesselényi Miklós mellé.

Mi alább irtak, úgymint egyrésről én alább is subscribált B. Hadadi Wesselényi Miklós, másrésről én hasonlóképpen alább is subscribált nemes Tőkés János adjuk emlékezetre a kiknek illik, hogy egyikünk u. m. B. Wesselényi Miklós, kedves fiamnak a jó erkölcsökben és tudományokban való neveléséről, mint atya gondoskodni kívánván, régtől fogva igyekeztem melléje egy olyan érdemes tanítót szerezni, a ki mostani gyermeki állapotából addig nevelje, míg az oskolai tudományoknak tanításokat elvégezi s külső országi akadémiái utjait is vele együtt megteszi. Ezen célomhoz képest, hivatalt ádtam felyebb is nevezett nemes magyarosi Tőkés János uramnak, melyet ő Kegyelme el is fogadott és magát kívánságomhoz képest e következő módon kötelezte is. Ugymint:

1-ször. Hogy kedves *Miklós* fiamnak tanítását magára vállalván, tanítja idejéhez képest nékie megkivántató erkölcsi és egyéb tudományokon s azon tanítását a most következő 1804-ik esztendő első napján el is kezdi s tanítását egész esztendeig folytatja is, mely esztendei fáradozásáért fizetése leszen 400 idest négyszáz rhénes forint.

2-szor. Eltöltvén egy esztendőt a tanításban, akkoron fizetését effective ki kapja és minthogy nevezett Tőkés János uram már nemcsak oskolai cursussát elvégezte, hanem a részünkről való szokás szerint mind a három erdélyi collegiumokban censurálván, magát akadémiái utjára egészen el is készítette, tehát ő Kegyelmet ezen utjától tovább nem tartóztatom, hanem Isten hírével elbocsátom akadémiákra. De úgy

3-szor. Hogy ő Kegyelme két esztendők eltelése alatt maga akadémiái cursussát elvégezvén, fiam tanításának további folytatására ismét ide hozzánk lejöjjön. Ezen akadémiái utját is pedig az én költségemen fogja megjárni, melyet ezennel applacidálok is. Addig is

4-szer. Míg ő Kegyelme akadémiákon jár, hogy az általa kezdendő plánum szerint a fiam taníttathasson, köteleztetik ő Kegyelme a fiam mellé egy olyan alkalmas tanítót az én általam adandó illendő fizetésre szerezni s maga helyett állítani, a ki két esztendőig szorgalmatosan tanítsa.

5-szer. Akadémiái utjáról az Ur Isten szerencsésen vissza hozván ő Kegyelmet, köteleztetik a fiam mellé vissza jönni s mindaddig tanítani

mig iskolai cursussát elvégzi, akkoron pedig ha kivántatik vele a külső akadémiákra is kimenni s mindenütt visszajöveteléig vele lenni.

6-szor. A midőn ő Kegyelme magános akadémiái utja után fiam tanítása folytatására ismét lejön, akkoron esztendőnként fizetése 500 idest ötszáz rhénes forint lészen, mely esztendőnként haladék nélkül ki is fog fizettetni.

7-szer. Midőn a fiammal együtt külső országokra utazni fog, akkoron is esztendőnként az ötszáz rhénes forint fizetése mindaddig fogyatkozás nélkül kiadattatik, valameddig e hazába vissza jönnek. Akkoron pedig

8-szor. A midőn a fiam neveléséből kilépi, hivséges neveléséért s fáradozásáért honorariumul és penzióul ő Kegyelmének 5000 — azaz ötezer rhénes forintokat kész pénzül fizetni kötelezettem.

9-szer. Ha a fiaim nevelése alatt más instructorok lesznek is, azon esetben is az egész tanításnak, tanulásnak és nevelésnek egész directiója nem más, hanem ő Kegyelmén fog állani. Ugyan azért tartozik ő Kegyelme is fiamnak, valamint a tudományokban való tanítására, úgy szívének a jó erkölcsökben való formálására minden tehetségét a jó lelki ismerettel fordítani.

Mely e szerint megírt egyezségünknek minden pontjait, hogy mind két részről megálljuk és arra kölcsönösen magunkat kötelezzük is, arról adjuk egymásnak ezen tulajdon subscriptionkkal és szokott pecsétünkkel megerősített levelünket jövődöbeli biznyságul.

Zsibón decembernek 30-ik napján, Ezernyolczszázháromban.

(P. H.) B. Wesselényi Miklós mpr. Magyarosi Tökés János mpr.

Mi előttünk:

(P. H.) Réthi József mpr.
zsibói pap előtt.

és (P. H.) Tekintetes nemes Közép Szolnokvármegye hitess assessora Zilahi Kiss Lajos mpr. előtt.

II.

Zsibó, 1806 október 17.

Magyarosi Tökés János bucsúlevele Zilahi Kiss Lajoshoz.

Drága kedves uram Barátom!

Midőn ezen leveletem veszi, nem fogok ezen környékben lenni. Szomorú vagyok, midőn ezen leveletem írom, eszembe jutván mily lelkemeszerette barátomat kellek itt hagynom. A jó Istenség ismertetett meg egymással — az el sem enged válni egymástól, forró szeretetet esküdtem az urhoz az örökkévaló előtt. Hivségem zálogául biznyságok lesznek irásaim, melyeket akár mily meszsze legyek is küldeni fogok az én barátomnak. Ki tudja mi szövetett be irántam a világ plánumába és hogy leszen ennekutánna dolgom.

Ide zárva küldöm ismeretes contractusaimat, mind a kettő itten vagyon. Hivségére bízom magamat, eleget mondtam akkor, midőn ezt mondom. Ne tudjon erről semmit szívében és emberi érzésén kívül senki, mely előttem a legtisztább fényben volt örökké. Irántam mily beszédek lesznek itten elmenetelem után, képzelem. Remélem az én barátom részrehajlás nélkül megírja nekem. Itt uralkodó tonus az, hogy a leghivségesebb emberről is illendőleg nem emlékeznek.

Küldök 10 = tíz rhénes forintokat. A zilahi corrector fizetése gyarapítására ígértem vala. Esztendőnként 5 forintot ígértem — ezen 10 forintot adom azon két esztendőre, míg oda fenn leszek; ígértem pedig úgy, hogy míg itten leszek minden esztendőben adni fogok. Hogy ha még ide visszajövök, akkor continuálom, ha pedig a sors más környéket mér előmbe, akkor megeshetik, kezeim rövidebbek lesznek.

Sóhajtásaim mégis vissza repülnek elhagyott plántámra és becses barátaimra, kik életemnek gyönyörű napokat adának, míg e vidékben mulatoztam. Vége hát már levelemnek, de nem vége forró indulatomnak — újra ajánlani a megjegyzetteket hiv barátomnak, hiba volna. Éljen szerencsésen és ne felejtkezzék el igaz barátjáról

Zsibó, 1806. 17-dik Octobris.

Tökésről mpr.

Ehhez a levélhez volt mellékelve az elébbi szerződés két példánya. Vagyis id. b. Wesselényi Miklós visszaadta Tökésnek a saját példányát, a mi azt is jelentheti, hogy érvényessége mindkét részről megszűnt. Téves volna azonban ily irányú feltevésünk, mert két évi távollét után Tökés külföldi útjáról visszatért és elvállalt kötelességének még egy esztendeig ura maradt.

(Kolozsvár)

Sándor Imre

APRÓ KÖZLEMÉNYEK.

Geréb László volt erdélyi püspök halála (1502.)

Az erdélyi püspöki székből 1501 július havában Kalocsára áthelyezett¹ Geréb László érsek elhalálózása évének és napjának megállapítása két szempontból fontos. Nemcsak, mert Hunyadi Mátyás unokaöccse, az újra éledt tudományok lelkes pártolója és a dúsgazdag főpap fényes életpályájának végpontjával ismertet meg, hanem lehetővé teszi egyszersmind azt is, hogy Kálmáncsehi Domonkos, kit II. Ulászló magyar király kegye ép úgy, mint Geréb Lászlót, Erdély főpapi székéből ültetett a kalocsai érseki székbe, az érsekek névsorában az őt jogosan megillető helyet elfoglalhassa. Hihetetlenül hangzik ugyanis, de való tény, hogy bár Kálmáncsehi Domonkos kalocsai érseki állása mellett okleveleink és oklevélzáradékaink egyaránt tanuskodnak, e kiváló főpap nevét még a kalocsai érseki hatóság névkönyvében is nélkülözzük.

Egyesek szerint Geréb László érsek már 1502-ben megszűnt élni, mások szerint csak 1503-ban s ez utóbbiak állításuk igazolására az érseknek Domonkosfalvi János közjegyző által 1503 június 20-ikán szerkesztett végrendeletére hivatkoznak.²

Az érsek halálózási éve és napja azonban végérvényesen megállapítható az esztergomi érseki könyvtár (L. II. 3. jel alatt őrzött) egykorú misekönyve július 26-iki naptárrésze mellé írt bejegyzés segítségével. Ez a bejegyzés, a könyv egykori tulajdonosa, Megyericsi János kolozsi főesperes, erdélyi kanonok és Geréb László kalocsai érsek titkárának saját kezétől ered s így hangzik:

Hoc die in ortu luciferi Reverendissimus in Christo Pater D. *Ladislaus Gereb* de Vyngarth, Regis Matthiae consobrinus, Episcopus Transsylvaniae, ad ecclesiam Colocensem munificentia Wladislai II. Regis Ungariae postulatus: cum viginti et septem annis ecclesiam Transsylvaniae magna mansuetudine et mira in subditos pietate moderatus fuisset: adepto Patriae vocabulo, in pagó haereditario Comitatus Bachiensis Telek nuncupato diem obiit: post LV annum suae aetatis. Sepultus est sub Ar[ea] haereditaria Atthya in Claustro Fratrum S. F. inter duos fratres Petrum Regni Ungariae Palatinum et Matthiam Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Banum. O quanta gloria modico in pulvere. 1. 5. 0. 2.

E bejegyzésből tehát megtudjuk, hogy Geréb László kalocsai érsek,

¹ Geréb László 1501 június havában még mint erdélyi püspök szerepel; *Orsz. Levéltár* Dl. 21949. *Katona*, *Historia Critica* XVIII. k. 296. l. — 1501 július havában azonban az erdélyi püspöki szék már üres. Kivüláglík ez II. Ulászló magyar királynak 1501 július 27-ikén kelt azon okleveléből, melyben az általa tordai főesperessé és erdélyi kanonokká kinevezett Roskoványi Márton beiktatására az erdélyi püspököt kéri föl; *Katona* id. m. XVIII. k. 301. l.

² A végrendelet szövege *Erdélyhelyi* Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance-korban 104. l.

még mielőtt a szentszék állásában megerősítette volna, bács megyei Telek nevű birtokán 1502 július 26-ikán halt meg 55-ik életében.

E bejegyzésből merített érvünket nemcsak hogy meg nem dőni Geréb László érsek főtebb említett végrendelete, hanem azt még nagy mérvben támogatja is. E végrendelet keltezése t. i. tévesen van közölve. Ez ugyanis nem 1503-ból, hanem 1502 június 20-ikáról származik.³ Annál pedig, hogy egy halálos beteg, a minő ép ez időtájban Geréb László kalocsai érsek volt, életének közeledő végperceit érezve, halála előtt 36 nappal végrendeletét elkészítteti, mi sem természetesebb.

Geréb László kalocsai érsek elhalálozása évének és napjának meghatározása után, most már közvetlen utódja, Kálmáncsehi Domonkos nevét is beilleszthetjük a kalocsai érseknek névsorába.

Kálmáncsehi Domonkost, a ki 1502 szeptember havában Székesfejérvárt II. Ulászló nejének, Kendali Annának menyegzői és koronázási ünnepélyén még mint erdélyi püspök vett részt,⁴ a királyi kegy ugyanazon év végén a kalocsai érseki székbe ültette. S csakugyan 1502 végétől kezdve Kálmáncsehi Domonkos úgy az oklevelekben, mint a királyi oklevelek záradékaiban, mint kalocsai érsek fordul elő.⁵ Az érseki székben azonban Kálmáncsehi sem volt elődjénél, Geréb Lászlónál szerencsésebb. Miként Geréb, ő is alig egy évig maradt kalocsai érsek s már az 1503 szeptember havában a Veszprémből Kalocsára áthelyezett fiatal Frangepán Gergely viseli a kalocsai érseki címet,⁶ kiről azonban már az érseki hatóság névkönyve is említést tesz.

(Szamosújvár)

Dr. Temesváry János

Cossuma Albert képzelt erdélyi fejedelem.

A British Museum könyvtárában a következő című XVII. századi erdélyi tárgyú kis füzetre akadtam:

The arraignment, sentence and execution of Isaac Jacob *alias* Jaques and Casimerus Karsagi for the bloody murther committed on Cossuma Albertus, a Prince of Transylvania, between Gravesend and Rotchester, where now he hangs in chains. London, printed by Roger Vaughan living in St. Martins le Grand. 1662.

Ez a „Where now he hangs in chains“ persze nem Cossuma Albertusra vonatkozik, hanem a gyilkosára, mert Angliában régente

³ Hasonlóan téves Geréb László kalocsai érsek 1502 október 8-iki dátummal közölt oklevelének keltezése is (Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata 91. l. 434. sz.). Az eredeti oklevelen ugyanis a keltezés így hangzik: „Datum Bachie, die dominica ante festum beati Francisci confessoris 1501.“ Ez pedig nem 1502 október 8-ikának, hanem 1501 október 3-ikának felel meg.

⁴ A Századok 1877. évi. 754. l.

⁵ Így pl. az erdélyi káptalan 1503 április 10-ikén bizonyítja, hogy Cseh György gyulafejevári várnagy mindaddig nem adhatja át az újonnan kinevezett erdélyi püspök, Bácskay Miklós megbizottjainak a kulcsokat, míg az erdélyi püspöki székből Kalocsára áthelyezett Domonkos érsektől fölhatalmazást nem hoznak; Szeredai, Series episcoporum Transilvaniae 179. l. — Egy 1503-ban kelt oklevél záradékában pedig olvassuk: „*Domínico Colocensis et Bachiensis ecclesiarum canonice unitarum archiepiscopo existente*“ (Egri egyháztörténelmi adatok IV. k. 162. l.)

⁶ Orsz. Levéltár, Liber Dignitariorum 32.

(egész 1834-ig) az volt a szokás, hogy a kivégzett gyilkos testét nem temették el, hanem nyilvános helyen lánczokba verve kifüggesztették s ott hagyták, míg az idő s a dögön élő madarak el nem emésztették.

Mint a címlapból látjuk, az angol közönség hiedelme szerint a meggyilkolt ember *állítólag erdélyi fejedelem* volt s az vala Mr. W. B. Rye, a British Museum egykori hivatalnokának véleménye szerint is, kinek „England as seen by Foreigners” cz. könyve (London, 1865.) először vezetett engem nyomára az esetnek.

Egy korábbi nyomtatott füzet szerint azonban, mely ugyanabból a nyomdából került ki, de még 1661-ben „Cossuma Albertus, a Prince in the Dominions of the King of Poland” volt, tehát a lengyel király alattvalója s miután a német csapatok megverték, földönfutóvá lett és az angol királyhoz jött segedelemért, ki kegyesen fogadta és elégséges ellátást adott neki.

A füzet szerzője úgylátszik hallott valamit harangozni II. Rákóczy György szerencsétlen kimenetelű 1657-iki lengyelországi hadjáratáról s talán Cossuma Albertus nem is volt erdélyi ember. A gyilkosai közül az említett Jaques, Jacomb vagy Jacques a kocsisa volt; Casimerus Kársági pedig az inasa. A gyilkosságot 1661 október 19-ikén (ó stíl szerint) „egy szombati napon” (a mi helyes) követték el két mérföldnyire Rochestertől. Gazdájuk, kinél nagyobb pénzösszeg volt, estefelé a kocsijában elaludt, midőn a kocsisa egy hosszú késsel szíven szúrta és erre mindketten kivonszolván őt a kocsiból, a saját handzsárjával vágta le a fejét.

A két füzet hosszasan leírja a bűntényt és azt is, mint került lépre a két gyilkos. Az inast is fölakasztották, de testét eltemették. Végre a „Mercurius Publicus” 1661 október 24—31-iki, 44-ik száma leírja Cossuma Albertus temetését is, mely „múlt kedden” (tehát október 22-ikén) ment végbe. A tetemet elhozták „to the parish of Strood” (Rochester szomszédja) és onnan a rochesteri székesegyház kanonokjai és a püspöki város és szomszédságának gentryje és városatyái égő fáklyákkal kísérték a székesegyház nyugati kapujáig, hol az énekkar tagjai fogadták a „Te Deum” éneklésével. Isteni tisztelet után az énekkar elkísérte a „Nunc dimittis” éneklésével a tetemet a sírhoz, mely a székesegyház közepén volt ásva. Ezernyi ember özönlött össze ez alkalommal az egyházba és mindenki dicsérte a dékánt és káptalant, amiért oly tisztességes módon temettek el egy ismeretlent, saját költségükön.

Az angol viszonyokkal nem ismerős olvasóim felvilágosítására meg kell említenem, hogy a püspök maga talán azért nem volt jelen, mert ő csakis a dékán és káptalan egyenes meghívására jöhet el és prédikálhat a saját székesegyházában.

A szerencsétlen meggyilkolt ember temetése 1661 október 21-ikén (egy hétfői napon) van a székesegyház lajstromában följegyezve.

A sír helye nincsen megjelölve.

(London)

Kropf Lajos

RÉGI MAGYAR KÖNYVTÁR

Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz.

— Tizennegyedik közlemény. —

249.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Martinus, Sámsondi. XIII. DE PERSEVERANTIA SAN- | CTORUM, EX LIBRO AUGUSTI- | ni de bono Perfeverantia. | *Respondente* | MARTINO P. SAMSONDI Ungaro. | 11. *Oct.* 1615. | [Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium Q₄^b—Q₆^a: 248—251. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

250.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Petrus, Kisdopsai. XV. DE ECCLESIA EIUS QUE | NOTIS. | *Respondente* | PETRO KISDOPSAI Ungaro. | 18. *Novemb.* 1615. | [Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium VI. 15. Q₇^b—O₈^b: 254—256. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

251.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Petrus, Kisdopsai. VIII. DE MERITIS BONO- | RUM | OPERUM, DELECTU CIBO- | rum, jeunio. | *Respondente* | PETRO KISDOPZAI Ungaro. | 20. *Aprill.* 1616. | [Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium VII. 8. V₂^a—V₃^a: 307—309. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

252.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Fegyverneki. XVIII. DE SACRAMENTO | BAPTISMI. | *Respondente* | STEPHANO FEGYVERNEKI | Ungaro. | 6. *Januar.* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium VI. 18. R₄^b—R₆^a: 264—267. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

253.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Fegyverneki. II. DE DEO, CREATIONE MUN- | DI, ET ANGELORUM. | *Respondente* | STEPHANO FEGYVERNEKI | Ungaro. | 24. *Febr.* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium VII. 2. S₆^a—S₇^a: 283—285. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

254.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Fegyverneki. I. DE SACRÆ SCRIPTURÆ | AUTHORITY, INTERPRETA- | tione, lectione, perfectione, | necessitate. | *Respondente* | STEPHANO P. FEGYVERNEKI | Ungaro. | 12. *Oct.* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium VIII. 1. Y₂^a—Y₂^b: 339—340. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

255.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Szántói. XI. DE JUSTIFICATIONE FIDEI. | *Respondente* | STEPHANO PASTORIS SZANTAI | Ungaro. | 10. *Szept.* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologicorum. Pars altera. Collegium IV. 11. M₃^a—M₃^b: 181—182. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

256.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Szántói. III. DE DEO ET SANCTA TRINITATE. | *Respondente* | STEPHANO PASTORIS SZANTAI | Ungaro. | 19. *Novemb.* 1614. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologorum. Pars altera. Collegium V. 3. N₁^a—N₁^b: 193—194. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

257.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Velikei. IX. DE PERSONA CHRISTI MEDIATORIS. | *Respondente* | STEPHANO PASTORIS VELICHINO | Ungaro. | 7. *Januar.* 1615. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologorum. Pars altera. Collegium V. 9. N₄^b—N₆^a: 200—201. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

258.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Velikei. IV. DE SATISFACTIONE CHRI- | STI MEDIATORIS PRO NO- | fitris peccatis. | *Respondente* | STEPHANO VELICHINO Ungaro. | 11. *Aug.* 1615. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologorum. Pars altera. Collegium VI. 9. P₇^a—P₈^a: 237—239. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

259.

Heidelberg. 1620.

Pap (Pastoris) Stephanus, Velikei. XII. DE SACRA COENA DO- | MINI. | *Respondente* | STEPHANO VELICHINO Ungaro. | 15. *Juny* 1616. |

[Heidelbergae. Impensis Jonae Rosae. Typis Joh. Georgii Geyderi. 1620.] 8°

Lásd: **Pareus David**: Collegiorum theologorum. Pars altera. Collegium VII. 12. X₃^b—X₅^b: 326—330. l.

Magyar Nemzeti Múzeum.

Köblös Zoltán

Joseph Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. I. Archéologie préhistorique. Paris. Librairie Alphonse Picard et fils 1908. XX és 736 lap.

Hiányát éreztük eddig oly munkának, mely a legújabb kutatások alapján s az egyes kérdések történeti fejlődése során támadt különböző nézetek, egyéni szempontok tekintetbe vételével tárgyalja az őskort. *Hoernes* Móricz ily irányú összefoglaló műve¹ gyorsan készült, bőbeszédűsége a maga idejében is sokat rontott használhatóságán, ma pedig jobbra történeti értéke van. *Sophus Müller* kis könyvét, hogy csak az általánosabban elterjedteket említsük,² erősen tömörített régészeti tankönyvnek, vezérfonalnak lehetne tekinteni. Kevés szóval, világosan írt munka és mint vezérfonal igen becses. Tömör voltánál fogva azonban az egyes kérdéseket csak röviden tárgyalhatja, ezért, ha egy periodusról teljesebb képet óhajtunk nyerni, lépten-nyomon érezzük a pótolni valók hiányát. Az eolitos korról megfelelőkézik, holott a mű megjelenési idején e téren már jelentős kutatások történtek. A paleolitos kor felfogásában *Hoernessel* tart, mikor kulturáját három periodusban tárgyalja, bár annak hat korszakra való tagolódását nemcsak kulturai, hanem geológiai, klimatológiai, stratigraphiai stb. tényezők is támogatják, a fauna pedig megerősíti.

Déchelette három kötetre tervezte művét. Az elsőben adja az eolitos paleolitos és neolitos kort, a másodikban igéri a bronzkort és a vaskor első szakaszát, a harmadikban pedig a kelta és római periodusokat fogja tárgyalni. Az anyag ily csoportosításában mélyebb gondolat rejlik és nem a kötetek beosztásában található kényelmesség magyarázza. Az eolitos és a paleolitos kor közötti kapcsolat kiderítése, továbbá a paleolitos és neolitos kor közötti hézag áthidalásának kérdése éppen annyira homlokterben áll, mint a mennyire kétségtelen a bronzkori és első vaskori kultúra hordozói között való szoros kapcsolat. A második vaskort túlzás nélkül nevezhetjük protohistorikus korszaknak s mint ilyen, szorosan kapcsolódik a rákövetkező római periodushoz.

¹ Die Urgeschichte des Menschen nach dem heutigen Stande der Wissenschaft. Wien, Pest, Leipzig 1892.

² Urgeschichte Europas, német fordítása Otto Luitpold *Jiriczektől*. Strassburg, 1905. V. ö. Dr. Matthaeus Much bírálatát erről: Die Trugspiegelung orientalischer Kultur in den vorgeschichtlichen Zeitaltern Nord und Mitteleuropas. (Jena, 1907.), melyben igen éles hangon kel ki Európa őskori kulturájának a Földközi tengeri kulturakörből való származtatása ellen.

Az első kötet természetszerűleg is két részre tagolódván, az első az eolitos és paleolitos korról, a második a neolitos korról szól.

Sem az eolitos, sem a paleolitos kor nem érhető meg geológiai ismeretek nélkül. A legszükségesebbre terjeszkedve, ad a geológiai korszakok fejlődéséről összefoglaló képet. A történeti áttekintés egyik főszempontja; de tovább is megy: rajzolja az egyes periodusok különböző fázisainak geológiai hátterét is, mindenikét külön-külön. Az így rajzolt képet a természeti viszonyok, paleontologia, stratigraphia tökéletesebbé teszik és az a gazdag irodalom színezi, mely minden kérdésre vagy készen áll az olvasó előtt, vagy utalást ad arra, hogy az egyes alkérdésekre hol kaphatunk bővebb irodalmi tájékoztatást. Lelkiismeretesen végzett munkájának ez a fokmérője. Mennyivel inkább más ez, mint Hoernesé, ki az irodalommal fukarkodik, vagy nem is ad, mint az imént említett *Urgeschichte*-jében, holott megvárhatnók, mert, mint hirdeti, a tudomány akkori álláspontját képviseli.

Déchelette kiterjeszkedik az egyes kérdések történeti fejlődésére is. Ez is egyik jó oldala műve e részének s talán sehol sem fontosabb, mint az eolitos és paleolitos kulturában, hol az egyes fázisok tiszta megvilágítása hosszú és szigorú kritika munkája volt, ellentétben a paleolitos korról, melynek mai, hat periodusra való felosztása helyességét elfogadták.

Azok talán, kik mindjárt az eredményt szeretnék hallani, talán fölöslegesnek fogják találni a két periodusról való aprólékos tárgyalását. Ezzel is úgy vagyunk azonban, mint a fakalán készítésével. Előttünk a fakalán, láttunk is életünkben eleget, hisszük is, hogy tiszta fogalmunk van róla. Pedig ha végig nézzük, mint készíti azt a faluvégi cigány, mint megy át a jegenyefa éppen öt megmunkálási fokon, míg evőkalán lesz belőle, be kell vallanunk, hogy a fakalánról való előbbi fogalmunk nagyon hiányos volt ahoz képepest, mely készítése folyama alatt és után alakult ki bennünk. Ez a hasonlat vezessen át bennünket *Déchelette* műve e részének egy másik fontos előnye méltatására. Arra, hogy a feldolgozásra kínálkozó nyers anyag technikai kezelésével is megismertet. Sokszor pusztán ez az egyedüli ismertető jele annak, hogy a paleolitos kézművesség produktumai hova tartoznak. Csak azokra a szakócákra utalunk, melyek az acheuli periodusban mindkét oldalukon, a rákövetkező moustieriben pedig csak egyik oldalon megmunkáltak.

Tárgyalása világos, egyes kérdések felett támadt különböző vélemények registrálásában komolyságát, elfogulatlanságát tiszteletreméltó módon érezteti.

Régészeti munkában könnyű hiányokra találni. Ma elkészül a munka, holnap már a könyvpiacson forog, holnapután pedig oly leletek kerülnek felszínre, melyek egy s más kérdést vagy tisztábban vagy más világításban mutatnak.

Kétségtelen, hogy a harmadkori ember még mindig felfedezésre vár s hogy az eolitosnak nevezett tűzköszerszámok mind atypikusak, a természet maga is előállítja azokat. Mindazonáltal, mivel olyan példák is vannak, melyeken a használat nyomai félreismerhetetlenek, nem szabad többé mereven elzárkóznunk annak feltevésétől, hogy a harmadkorban csakugyan élt ember a földön. Más kérdés, hogy vajjon maga készítette-e úgy vagy a természettől nyújtott anyagot úgy használta-e fel, a mint kapta? A berlini *Museum für Völkerkunde* őskori osztályának Boncellesről (Belgium) való s az oligocänből származó leletei közt van olyan példa, melyet *Rutot a Fagnienbe* sorol s melyen a használat nyomai elvitázhatatlanok.

Hazai paleolitos leleteink, ha nem nagyszámúak is, csak annál több figyelmet érdemelnek. *Déchelette* nem ismeri csak azt a három miskolci szakóczát, melyre alapítva, *Herman Ottó* 1893-ban vitát indított, pedig ha másként nem, a wieni *Mitteilungen der Anthr. Gesellschaft* révén (XXXVI. 1906), a további kutatások eredményeihez is hozzájárulhatott volna. Felhasználhatta volna *Papp Károly* és *Kadic Ottokár* ásatásainak eredményeit is.

Ezt a három szakóczát chellinek mondja. (90. lap 1. jegyzet.) Mi ezeket az acheuli periodus korábbi szakaszából valóknak tartottuk s tartjuk ma is.³ Ebben a nézetben a tipologia támogat.

A hiatus kérdése még mindig nyílt kérdés. Annyi kétségtelen, hogy az *azili* periodus a paleolitos kultura tovább folytatása szempontjából fontos s kovapengéi annak utolsó periodusa kovaproduktumaihoz csatlakoznak, de harpunái laposak, szakálluk kicsi, átfúrtak s kidolgozásuk mögötte marad a magdalenai műgyakorlatnak. Korábban a campigni periodusban s a kjökkenmöödingekben közös tranchet alapján utaltunk arra, hogy a hiatus kérdésének tanulmányozására, ez fogja kezünkbe adni a kulcsot. Ebben a feltevésünkben megerősít a kjökkenmöödingek kulturájának közvetlen szemléletén alapuló tanulmányozása. Ennek alapján azt véljük, hogy már csak rövid idő választ el attól, hogy a campigni átmeneti periodusnak a neolitos periodussal való szoros kapcsolatát kimutathatjuk Dániára vonatkozólag már meglehetősen tisztán kezdünk látni.

Az a kronologiai sorrendben legrégebb négy rénszarvasagancsból való ütő fegyver, melyet Rubjergről, Odenserről, Kragevigról a koppenhágai dán gyűjtemény őskori osztálya őriz⁴ újabb leletekkel való megvilágításra szorul. A neolitos kulturára való átmenet szempontjából legrégebbnek tartjuk a *Georg F. R. L. Sarrauwtól* kiásott *maglemose*-i leleteket.⁵ Az ancylus-

³ Erdélyi Múzeum 1909. évf. 142. l.

⁴ Aaroger 1896. évf. 305. l. 1—3.

⁵ Aarboger 1903. évf. 148—315. l.

periodus végére esnek. Fiatalabb ennél a *valsei* lelet, a *voldingfjordi*, *Braband-See-i*, mely utóbbiakban megjelenik a kerámikai produktumok két típusa: a csónakalakú tál és ívelt oldalú, lent csúcsba futó fazék. Ezekkel együtt mennek a *kieli* Museum für Vaterländische Altertumskundeban őrzött Ellerbeck és Wellingdorf közti kjökkenmööding leletei. A további fejlődés során a Koppenhágában őrzött *erteböllei* leletek érdemelnek figyelmet, melyek azért is fontosak, mert hosszú itt lakottságról beszélnek s így a fejlődést annál hívebben tárják elénk. Kőben még mindig megtaláljuk a baltának ismeretes két főformáját (tranchet és ovális forma), valamint ezek változatait, de az agyagedények formásabbak lesznek s egy töredéknek fenékrésze egyenesbe vont. Az említett baltaformák vezetnek előbb a hegyes, majd lapos nyakú balták kifejlődésére, mire példát már a *Braband-See-i* lelet egyik zöldkő-baltáján látunk.

Déchelette könyvének a neolitikus korról szóló része nem oly értékes, mint az első. Az elméleti részek és általános áttekintést adó fejezetei becsesek. A mi a részleteket illeti, látjuk, hogy még sok a kutatni való, míg az egyes területeket tisztán áttekintve, megrajzolhatjuk az általános képet. Eleddig Észak kőkora áll voltaképpen legtisztábban előttünk, *Sophus Müller* négy periodusos felosztásában. Közép- és Déleuropában nem lehet az egyes fázisok tagolását oly élesen megállapítani, mint Északon. Legtöbb nehézséget a kerámika okoz. A kerámika anyagának három főcsoportba való sorolása a mai tudományos álláspontot képviseli. Ezek mellett őszinte elismeréssel kell adóznunk a német szakférfiaknak, kik az egyes alcsoportok megállapításában már is jelentős eredményre jutottak. Csak ha az egyes területek jellemző keramikáját ismerjük s ha abban még a fejlődés különböző fokozatait is meg tudjuk állapítani, foghatunk a kép általános megrajzolásába.

Érdekel bennünket, hogy a hazai anyagnak mily szerepe jut *Déchelette* munkájában? Meglehetősen mostoha elbánásban részesül. A mulasztás nem bennünket terhel. A míg a külföld szakemberei ott tartanak, hogy egy pár németül, vagy francziául is megjelent régészeti leírásunkból, közlésünkől táplálkoznak, nehezen fog változni a helyzet. A sok közül csak egyet, a festett kerámika kérdését ragadjuk ki. Egyébként is elég sovány, mit erről ad, az erdélyi dolgok pedig, melyeknek a kérdés eldöntésében elsőrangú szerepük van, pusztán jegyzetben való megemlítésre szorulnak.

A munka második részének fogytékosságai alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy sokkal okosabb lett volna e résznek külön kötetet szentelni, de azért így is köszönettel tartozunk *Déchelettenek*, hogy munkájával megajándékozott.

(Kolozsvár)

Dr. Roska Márton

Dante Magyarországon. Irta Kaposi József. Budapest, 1911. Nagy 8-rét, 1—373 lap. A szerző kiadása.

Bayer József nagy műve, *Shakespeare drámái hazánkban* a magyar filológiai irodalomnak nagy gazdagodását jelentette. Kaposi műve méltó párja amannak. E két mű a magyar filológiai munkásságot belevonta az egyetemes tudományosságba és igazolta nemzetünk kulturális erejét. Mind a két mű az emberiség két hatalmas költőjének nyomait kutatja századok irodalmi küzdelmeiben és hatásukat és befolyásukat vizsgálja nemzeti szellemünk életében. Hatás tekintetében Shakespeareé a nagyobb rész, de időben Dante jár elől. Amaz a színpadról közvetlenebbül szól hozzánk, mint Dante. Vonzza és gyönyörködteti az értőt és nem értőt. A *Divina Commedia* nagy elmerülést, sokoldalú érdeklődést és a miszticizmus bizonyos szeretetét kívánja olvasóitól. Shakespeare magyarul is jobbnáljobb fordításokban olvasható; Dantenak egy prózai fordításán kívül elfogadható fordítása még nincs magyarul.¹ Még a ki eredetiben olvashatja is, mily sok mindenre van szüksége, hogy elmerüljön, el tudjon merülni benne! Nem csoda, ha Shakespeare, noha csak 120 év óta lett nálunk ismertté, mélyebb és élőbb hatást gyakorolt, mint Dante, a ki — mint Kaposi elfogadhatóan kimutatja — a XV. század óta ismeretes hazánkban.

Bayer és Kaposi földadata mivoltában egyező volt ugyan, de más meg más megoldást követelt. A kutató fárastó munkáját a költőkre vonatkozó világirodalomnak alapos ismeretével kellett összekapcsolni.

Rengeteg anyagot tárnak elénk. Kaposi talán túlzottan lelkiismeretes is volt, mikor a legjelentéktelenebb adatban is biztosította az emlékezetet rég elfeledett, gyarló kísérleteknek is. A sok adat nem teszi fárastóvá sem Bayer, sem Kaposi művét — bár ennek nagyobb írói készséggel kellett a sok aprólékos vonást egységbe olvasztania. Nem megróvásként említjük, hogy ez néhol nem sikerült; a módszer természete hozta magával.

Kaposi eligazodik a halmozott anyagban és igen sok kérdést tisztáz is. Megállapításaiban és ítéleteiben megbízható. Könyve 24 fejezete közül a két első általánosságban Dante híreről, világirodalmi térfoglalásáról és szerepléséről szól („La fortuna di Dante.“) A harmadik fejezettől kezdve fejtegeti azt a kapcsolatot, mely Dantet hazánkhoz fűzi. Igen értékesek azok a fejezetek, melyekben Dantenak hazánkra vonatkozó híres szavait fejt meg és kimutatja, hogy az isteni költő ismerete már a konstanzi zsinattól kezdődik hazánkban. A nálunk levő három Dante-kodexről bizonyítja, hogy ezek közül az Egerben levő Zsigmond királyé, a budapesti egyetemi könyvtárban levő Mátyásé, a „De Monarchia“-t tartalmazó kodex pedig valószínűen Albert királyé volt. E kodexek pontos leírását adja. Külön-külön és igen részletesen szól a magyar fordítókról. *Császár*

¹ Szász Károlyéról ne feledkezzünk meg — Szerk.

Ferencz danteszkáiról kimutatja, hogy nagy szeretettel készült, gondos munkák. *Bálinth* Gyula emlékezetét tisztelettel újítja fel, bár fogyatékos tudással és fogyatékos izléssel fordított. *Angyal*-Engels János, mint fordító, a tartalmi hűséget becsülte mindennél többre, de kommentárai is értékesek. *Csicsáky* Imre sokáig sütkérezett ugyan Dante-fordítói minőségében, de Kaposi szerint vakmerő plagizátor volt. Kimélettel szól *Szász* Károly fordításáról. Alakban hű, de tartalomban gyenge fordítás ez, melynél csak a kommentár gyarlóbb.² Meleg elismeréssel ír a legnagyobb magyar dantisták egyikéről, Cs. *Papp* Józsefről, kinek tartalmilag hű fordításait, Dante kultusza érdekében kifejtett nagy munkásságát emeli ki. E megállapításokat alapos összehasonlítás alapján mondja ki. Azért ezekben is, egyéb Danteről szóló művek és fordítások megítélésében is teljesen elfogadjuk, a miket mond. Így Radó Antal Dante életrajzát keményen elítéli, *Zigány* Árpád újabb fordításának sok helyét felületesnek tartja.

A milyen szigorú ezekről szóltában, annyi melegséggel állítja össze a Dantera vonatkozó mozaik-darabokat. Visszamegy a legrégebb irodalomig. Egy 1521-ből való kodexben, melyet egy névtelen dömés-apácza írt „szelelmes nénéi“ számára, már nyomára lel Dante hatásának. Azt hisszük azonban, hogy itt az óvatos szerzőt messze ragadta lelkesedése. Többi adata elfogadható.

Igen értékes fejezete *Dante a magyar művészetben* és függeléke melyben teljes magyar Dante-bibliografiát nyújt.

(Kolozsvár)

Dr. Kiss Ernő

Helyreigazítás. A következő levelet vettük: Kolozsvár, 1911 július 6. Az „Erdélyi Múzeum“ f. évi június 15-iki számában Király Pál úr a magyar boszorkányokról egy cikket közöl az általam szerkesztett oklevéltár nyomán. Minthogy e közleménybe némi tévedések csusztak be, tisztelettel kérném Nagyságodat, mint a folyóirat szerkesztőjét, azok rektifikációjának helyet adni.

1. Mátyás második neje, Beatrix, nem Szilágyi Erzsébetet gyanúsította azzal, hogy boszorkányos mesterkedéseivel meddőségét okozza, hanem Korvin János anyját.

2. Supuny Andrásnak pere nem Beregmegeye törvényszéke előtt folyt, hanem Békésmegyében.

3. A legutolsó boszorkányperek nem az 1758-ik éviiek voltak; 1768-ban még két per volt folyamatban. Igaz ugyan, hogy 1756 után halálraítélt boszorkányról tudomásunk nincs.

E tévedések helyreigazításának, a becses folyóiratban helyetadni kérve, vagyok őszintén tisztelő híve:

Komáromy Andor.

A levélben foglalt óhajtásnak, azt egész terjedelmében közzétéve, készségesen tettünk eleget. — *Szerk.*

² Szász Károly műfordítását talán még sem filológiai, hanem költői szempontból kellene megítélni. Terzinában teljes magyar *Divina Commediat* adni mindenestre nagyobb vállalkozás és érdem, mint filológiai prózában. Más a műfordító kommentárja s más a filologusé. — *Szerk.*